

TÜRKİSTAN'DA
TARİH KAYNAKLARI
VE
TARİHYAZIMI

Editörler: *Osman Aydınlı & Abdulkadir Macit & Zebiniso Kemal (Kamalova)*

FİKİR

FIKIR

FİKİR

#okumakiyidir

İletişim

Sultantepe Mh.,
Cumhuriyet Cd.,
No: 39/1, Fıstıkağacı
İş Merkezi
Üsküdar/İstanbul
editor@fikirktp.com
noktayayin.com

Türkistan'da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı

Editörler: Osman Aydınli & Abdulkadir Macit &
Zebiniso Kemal (Kamalova)

Yayın No: 15
Tarih Dizisi: 6
ISBN: 978-625-92940-1-8
Sertifika No: 53575
1. Basım, Ocak 2026

Yayın Yönetmeni: Hüseyin Türkan
Tasarım: iyicalismalar.tr

© Fikir Kitap

Tüm yayın hakları saklıdır. Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Baskı ve Cilt

Kitapyurdu Doğrudan Dağıtım,
Yenibosna Merkez Mah. Cemal Ulusoy Cad.
No: 43 Bahçelievler/İstanbul
kdd.kitapyurdu.com (Sertifika no: 40675)

Türkistan'da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı

Editörler

Osman Aydınlı & Abdulkadir Macit & Zebiniso Kemal (Kamalova)

FiKiR

İçindekiler

Önsöz	vii
Giriş	1

BİRİNCİ BÖLÜM: İSLAM ÖNCESİ DÖNEM

Fetihler Dönemi Soğdlular Tarihi'nin (MÖ VI. ve MS X. yüzyıl) Genel Kaynakları ve Tarihyazımı.....	9
<i>Ikboljon Usmonov</i>	
Eftalitler (Ak Hunlar) Dönemi (367-557) Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı	47
<i>Feruz Djumaniyazova</i>	
Batı Köktürk Kağanlığı (568-740) Tarihine Ait Kaynaklar	69
<i>Gaybullah Babayar</i>	

İKİNCİ BÖLÜM: İSLAMİ DÖNEM

İslâm Coğrafyacılarının Gözünde Türkistan	103
<i>Osman Aydınli & Samet Sazak</i>	
Sâmânîler Dönemi (819-1005) Türkistan Tarihinin İncelenmesinde Yazılı Kaynaklar	145
<i>Shamsiddin S. Kamoliddin</i>	

Moğolların Türkistan Seferi ve Çağatay Hanlığı (1227-1370) Tarihine Dair Kaynaklar	195
<i>İlyas Kemaloğlu</i>	
Timurlular Dönemi (1370-1507) Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı.....	217
<i>Musa Şamil Yüksel & Metehan Demirci</i>	
Ebulhayrlılar Dönemi (1500-1599) Buhara Hanlığı Kaynakları	275
<i>Muhammed Bilal Çelik</i>	
Astrahanî (Tukay-Timurlular-Canî) Sülalesi Döneminde (1599-1785) Buhara Hanlığı Tarihinin Kaynakları	305
<i>Mehmet Alpargu</i>	
Mangıt Hanedanlığının (1785-1920) Sona Ermesi Sürecinde Ortaya Çıkan Ceditçilik Hareketine Mensup Aydınların Kaleme Aldığı Eserlerinin Dönemin Tarihyazımı Açısından Değerlendirilmesi	329
<i>Nurettin Hatunoğlu</i>	
Hîve Hanlığı'nda (1511-1920) Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı	355
<i>Salih Yılmaz & Muhammed Bilal Çelik & Selinay Ergenç</i>	
Hokand Hanlığı (1710-1876) Dönemi Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı ...	381
<i>Zebiniso Kemal (Kamalova)</i>	
İslam Kaynakları Hazinesi: Özbekistan Bilimler Akademisi Al-Biruni Şarkiyat Enstitüsü Yazma Eserleri.....	433
<i>Sanjar Gulomov</i>	
Türkistan'ı Ziyaret Eden Önemli Seyyahlar ve Seyahatnâmeleri.....	453
<i>Seda Yılmaz Vurgun</i>	
Jadichilik Manbalari va Tarixshunosligi	501
<i>Dilnoza Jamolova</i>	

Sâmânîler Dönemi (819-1005) Türkistan Tarihinin İncelenmesinde Yazılı Kaynaklar

Shamsiddin S. Kamoliddin^{1*}

Giriş

Herhangi bir Ortaçağ dönemi Türkistan tarihi araştırması, öncelikle yazılı kaynakların verilerine dayanmaktadır. Erken İslâm döneminde (IX-X. yüzyıllar) Türkistan'ın tarihi ve coğrafyasına dair eserler esasen Arapça, kısmen de Farsça kaleme alınmıştır. Bu nedenle söz konusu dönemin Türkistan tarihini incelemeyi üstlenen bir araştırmacının bu dilleri bilmesi zorunludur.

Bu makale, okuyucuyu Sâmânîler dönemi (819-1005) Türkistan'ın tarihi ve coğrafyasına ilişkin bilgilerin yer aldığı belli başlı Ortaçağ yazarlarının eserleriyle tanıştırmayı amaçlamaktadır. Bu çalışma, okuyuculara Ortaçağ kaynakları, onların neşirleri ve tercümelere hakkında genel bir fikir edinme imkânı sunmaktadır. Arap tarih-coğrafya ve tarih-biyografi eserleri, Ortaçağ döneminde Arap kültürü çevresine dâhil olmuş ülkeler ve bölgelerin tarihsel tasvirinin kurulmasına temel teşkil eden geniş bir kaynak bütünü oluşturmuştur. İslâm'ın ilk yüzyıllarından Moğol istilasına kadar tarih ve coğrafya alanında kaleme alınan eserler büyük ölçüde Arapça yazılmıştır. Ancak X. yüzyılın ortalarından itibaren,

1 * Prof. Dr., Tashkent State Institute of Oriental Studies, World Politics and History, Uzbekistan, gaybulah@mail.ru

Arap halifeliğinde ortaya çıkan kültürel-siyasal bir hareket olan Şuûbiyye'nin faaliyetleriyle bağlantılı olarak, Türkistan'nın kültürel hayatında Farsçanın rolü giderek artmaya başlamıştır. Bu dönemde Arapça yazılmış bazı tarihî eserler Farsçaya tercüme edilmiştir. Bunlar arasında Ebu Ca'fer Muhammed ibn Cerir et-Taberî'nin (ö. 310/923) *Târîh* eseri, *Hudûdü'l-Âlem*, Nerşahî'nin *Târîhu Buhârâ*, İstahrî'nin *Mesâlik ve'l-memâlik*'i, Utbî'nin *Târîhu'l-Yemîni*'si ve diğerleri yer almaktadır. Farsça, resmî bir statüye ancak Selçuklular döneminde kavuşmuştur. Moğol hanlarının hâkimiyeti sırasında ise Farsçanın rolü olağanüstü ölçüde artmış, zamanla Arapçanın yerini almıştır. Dolayısıyla o dönemden kalan birçok tarihî eser Arapça değil, Farsça yazılmıştır. Tarihî eserler ise çeşitli kategorilere ya da türlere ayrılmaktadır: Umumî tarih, hanedan tarihleri, belirli hükümdarların tarihleri, ansiklopediler, bölgesel tarihler, şehir tarihler, harp tarihler, seyahatlerin seyahat notları, matematiksel coğrafya, tarihî coğrafya, ekonomi tarihi, tarih-biyografi literatürü, tarih-filoloji literatürü, bilim tarihi, din tarihi vb.

Mevcut bütün kaynaklar iki büyük gruba da ayrılabilir: Birincil kaynaklar ve derleme (kompilatif) kaynaklar. En büyük değeri, yani esas kaynak niteliğini, birincil kaynaklar taşımaktadır. Bunlar, IX-X. yüzyıllarda kaleme alınmış; bilgileri doğrudan aktaran, yazarın kendi gözlemlerine ya da olayların tanıklarından alınmış rivayetlere dayanan belgesel ve rivayetçi nitelikteki eserlerdir. XI-XIV. yüzyıl Ortaçağ müelliflerinin eserleri ise derleme karakteri taşımakta, başka kaynaklardan alınmış bilgileri ihtiva etmektedir. Bununla birlikte bu tür eserler de araştırmacılar için kıymetlidir; zira bunlarda günümüze ulaşmamış kaynaklardan alınmış Sâ mânîler hakkında veriler bulunabilmektedir.

Bu metinde biz 204/819-820 yılından sonraki döneme ait yazılı kaynakları ele alacağız. Yani içerik, Sâ mânîhudât'ın torunları, Asad'ın oğulları Nuh, Ahmed, Yahyâ ve İlyas'ın Horasan'ın Tâhirî emirleri tarafından Mâverâünnehir şehirlerine vali olarak tayin edildikleri dönemini kapsayacaktır. Nitekim Nuh Semerkant'a, Ahmed Fergana'ya, Yahyâ Şaş ve Ustrûşana'ya, İlyas ise Herat'a vali olarak atanmıştır.

İncelenecek kaynaklar çeşitli tematik gruplara ayrılmıştır:

- A. Belgesel kaynaklar
- B. Genel tarihî eserler
- C. Hanedan tarihleri

- D. Şehir tarihler
- E. Tarihi coğrafya eserleri
- F. Tarih-biyografi türündeki eserler
- G. Dinler ve mezhepler tarihine dair eserler
- H. Edebî kaynaklar
- I. Türkler konusundaki eserler

Belgesel Kaynaklar

Belgesel kaynaklar; resmî evrak, hukukî belgeler, yazışmalar ile epigrafik ve nü-mizmatik anıtları kapsamaktadır. Türkistan'da İslâm dönemine ait en eski belgeler VIII. yüzyıla dayanmaktadır. Bunların en erkeni, Penç (Pençikent) hükümdarı Devâştîç'in Horasan ve Sicistan valisi (emîr) el-Cerrâh b. Âbd Allâh el-Hakamî'ye (99-100/717-719 yıllarında hüküm sürmüştür) Arapça olarak yazdığı mektuptur. Mektup tarihsizdir; muhtemelen 100/718-719 yılında, yani el-Cerrâh'ın Horasan'dan ayrılmasından hemen önce kaleme alınmıştır.²

Yakın zamanda, Kuzey Afganistan'daki Meymene şehrinde, Toharistanlı yerel hükümdarlardan Bâmiyân kökenli Bek (بک) veya Bik (بيک) adlı birinin torunlarına ait özel arşivin parçaları olan bir grup Arapça belge bulunmuştur. Arşiv, 138/755-756 ile 160/776-777 yılları arasına tarihlenen 32 idarî ve hukukî belgeden oluşmaktadır. Bunların büyük çoğunluğu Abbâsî halifesi el-Mansûr (136-158/754-775) dönemine aittir. Belgelerden 23'ü vergi ödemesine dair resmî makbuzlardan ibarettir; geri kalanları ise köle azat belgeleri, borçların kapatılması, çeyiz alımı ve iadesiyle ilgili makbuzlar ile arazi teftişine dair tutanaklardır.³ Ancak erken İslam dönemine ait günümüze ulaşan belgelerin listesi burada sona eriyor. Yalnızca Arap fetihleri ve erken İslâm dönemine ait barış antlaşmaları, vergi belgeleri ve mektuplar gibi metinlerin muhafaza edildiği rivayetçi kaynaklar istisna teşkil

2 Kraçkovskaya, V. A., Kraçkovskiy, İ. Yu, "Orta Asya'dan En Eski Arapça Belge", *Soğd Derlemeleri: Tacik SS-C'deki Mug Dağı'nda Bulunan Soğd Dili ve Kültürü Anıtları Üzerine Makaleler Derlemesi* (Leningrad, 1934), 52-90.

3 Khan G. *Arabic documents from early Islamic Khurasan (Studies in the Khalili Collection, vol. V)* (London: The Nour Foundation in association with Azimuth Editions, 2007); Kamoliddin, Ş. S., *Toharistan'dan Yeni Arapça Belgeler (MS VIII. yüzyılın üçüncü çeyreği), Metin, Tercüme, Yorumlar* (Saarbrücken: Lambert Academic Publishing, 2012).

eder. Bu tür kaynaklardan biri de, Ahmed b. A'sem el-Kûfî'nin X. yüzyılın ilk çeyreğinde kaleme aldığı *Kitâbü'l-Fütûh*'dur. Bu eserde, 712 yılında Arap komutan Kuteybe b. Müslim ile Semerkant ve bütün Soğd'un hükümdarı (ihşîd) Gûrak arasında akdedilen sulh antlaşmasının metni korunmuştur.⁴

Sâmânîler dönemine ait belgelerden bir diğeri olan Emîr Nasr b. Ahmed'in (301-331/914-943) Çin hükümdarına yazdığı bir mektubun metni günümüze ulaşmıştır. 327/938-939 yılında hükümdarın sarayına gönderilen Çin elçiliği münasebetiyle yazılan bu mektup,⁵ XI. yüzyıl müellifi İbnü'z-Zübeyr'in *Kitâbü'z-Zehâ'ir ve't-Tuhâf* adlı eserinde muhafaza edilmiştir.⁶

İsmâîl Samânî'nin Vakfiyesi

Özbekistan Bilimler Akademisi Ebû Reyhân Bîrûnî Şarkiyat Enstitüsü yazma eserler fonunda 527a numara ile kayıtlı, herhangi bir mühürle tasdik edilmemiş Farsça bir belge bulunmaktadır. 931/1524-1525 yılına tarihlenen bu belge envanter defterinde şartlı olarak "İsmâîl Samânî'nin Vakfiyesi" adıyla kaydedilmiştir. Belge, Buhara bölgesinde yer alan bazı köylerin İsmâîl Samânî tarafından soyuna vakıf mülkleri olarak bırakıldığını bildirmektedir. Özbekistan Merkezî Devlet Arşivi'nin ana fonu (No. 323) içinde, 758/6-7 numarada, İsmâîl Samânî'nin soyundan gelenlerin lehine düzenlenmiş vakfiye belgesinin geç dönem bir kopyası muhafaza edilmektedir. Büyük bir kâğıt tomarına yazılmış, Farsça metinden oluşan bu belge "Vakfiyye-i evlâd-i pâdişâh-ı İsmâîl Samânî" adını taşımaktadır. Özbekistan Kültür ve Spor Bakanlığı'na bağlı Kültürel Miras Anıtlarını Koruma ve Kullanma Baş İdaresi Arşivi'nde ise No: 3499-3510-numarayla Farsça hazırlanmış bir belgenin fotokopisi bulunmaktadır. Bu belgenin aslı daha önce Özbekistan Merkezî Devlet Arşivi'nde muhafaza edilmişken şu anda kaybolmuştur. Buhara vakfiyeleri fonu envanterinde 1287 numarayla "İsmâîl Samânî'nin Vakfiyesi" olarak kayıtlıdır. İçerik bakımından bu belge, 758/6-7 numaralı vakfiye ile özdeşdir ve ciddi bir farklılık barındırmamaktadır. Belgede, metnin aslında 254/868 tarihli

4 Smirnova, O. İ., "Orta Asya'daki Arap Fetihleri Tarihinden: 712 Yılında Arap Komutan Kuteybe ile Soğd Kralı Gurak Arasında Yapılan Antlaşma", *Sovyet Şarkiyatı* (1957), 2/119-134.

5 Bosworth C. E., *An Alleged embassy from the emperor of China to the Amir Nasr ibn Ahmad: a contribution to Samanid military history*, in: *Yad-nama-ye Iraini-ye Minorsky*, ed. by M. Minovi and I. (Tehran: Afshar, 1969), 24-25.

6 Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Ez-Zübeyr el-Kâdî er-Râşid, *Kitâb az-Zahâ'ir ve't-Tuhâf*, neşr. Muhammed Hâmidullah (Kuveyt, 1959), 148-149.

ve Arapça kaleme alınmış bir vakfiyeden kopyalandığı belirtilmektedir. Yeniden kopyalama tarihi ise 676 yılı Muharrem ayının dördüncü günü olup, Milâdî 7 Haziran 1277'ye tekabül etmektedir.

Bu belge hakkında ilk bilgiyi, söz konusu nüsha (527a) henüz Buhara'daki özel şahısların elinde bulunduğu sırada, M. Saidcan vermiştir. O, 1927 yılında *Ma'rif va o'qitguçi* adlı dergide Arap harfleriyle Özbekçe yayımlanan "Buhara Şehri ve Eski Binaları" başlıklı makalesinde bu belgeyi "Vakfiyye" veya "Samânîlerin Ne-sebnâmesi" olarak adlandırmıştır.⁷

Şarkiyat Enstitüsü 1950 yılında, aralarında söz konusu 527a numaralı nüshanın da bulunduğu 26 belge tomarını satın almıştır. 1951'de O. D. Çehoviç, bu belgenin muhtevasını tanıtan kısa bir makale yayımlamıştır.⁸ 1950 yılı Çehoviç, 1287 numaralı belgenin Rusça tercümesini, 1914'te düzenlenmiş köylü yükümlülüklerine dair belgelerle birlikte neşretmiştir.⁹ 1979'da ise tekrar bu belgeye dönerek, 1299 tarihli bir vakfiye ile karşılaştırmalı bir inceleme yapmıştır.¹⁰ Çehoviç, vakfiye nüshaları üzerine ayrıntılı bir paleografik ve mühür analizi gerçekleştirmiş, bunun sonucunda 527a numaralı sözde belgenin XVI. yüzyıl başlarında uydurulduğu, 758/6-7 numaralı belgenin XVIII. yüzyıl sonlarında, 1287 numaralı belgenin ise XX. yüzyıl başlarında yenilediği kanaatine varmıştır. Bununla birlikte, bu şüpheli belge 1914 yılında köylülerin, kendilerini "İsmâîl Samânî'nin soyundan" sayanlara ödeme yapmaları için hukuki gerekçe olarak kullanılmıştır. Çehoviç yine de sahih bir vakfiye belgesinin varlığını bütünüyle reddetmemiş; daha sonraki çalışmalarının birinde günümüze ulaşan belgeleri "gecikmiş kopyalar (veya özetler)" şeklinde nitelemiştir.

1995 yılında M. Usanova, üç nüshanın tamamını ön incelemeye tâbi tutan özel bir makale yayımlamıştır.¹¹ 2011'de B. E. Musametov, "İsmâîl Somoniy Vaqf-nomasi-Tarixiy Hujjat Sifatida" başlıklı yüksek lisans tezini, Türkistan ülkeleri tarihi çerçevesinde "Tarihyazımı, kaynakbilim ve tarih araştırma yöntemleri"

7 Saidcan, M., "Buhara Şehri ve Eski Binaları", *Ma'arif va o'qitguvchi* (1927), 9-10/52-56.

8 Çehoviç, O. D., "Özbekistan Tarihine Ait Yeni Bir Belge Koleksiyonu", *SSCB Bilimler Akademisi Tarih Notları*, sor. ed. B. D. Grekov (Moskova: SSCB Bilimler Akademisi Yayınları, 1951), 36/263-268.

9 Çehoviç, O. D., "1914 Yılı Köylü Yükümlülükleri: İsmâîl Samânî'nin Sözde Belgesine Dayalı Olarak", *SSCB Bilimler Akademisi Tarih Notları*, sor. ed. B. D. Grekov (Moskova: SSCB Bilimler Akademisi Yayınları, 1950), 33/259-270.

10 *Buhara Vakfiyesi XIII. Yüzyıl, faksimile, metin neşri, Arapça ve Farsçadan tercüme, giriş ve yorum*: A. K. Arends, A. B. Halidov, O. D. Çehoviç (PPV-LII) (Moskova: Nauka, 1979).

11 Usanova, M., *İsmâîl Somoniy Vakfiyesi, Şarkşinaslık* (Taşkent: Fan, 1995), 6/24-31.

alanında savunmuştur.¹² 2016 yılında İsmâîl Samânî'ye atfedilen vakfiye belgelerine dair iki makale daha yayımlanmıştır.¹³ 2017'de Ş. S. Kamoliddin ve B. E. Musametov, İsmâîl Samânî vakfiyesinin üç kopyasının metnini ve bunların bilimsel açıklamalı Rusça tercümesini neşretmişlerdir.¹⁴ 2024 yılında ise bu çalışmanın genişletilmiş ikinci baskısı yapılmıştır.¹⁵

Umumî Tarih Eserleri

İbn Miskeveyh: *Tecâribü'l-ümem ve te'âkübü'l-himem*

Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'küb b. Miskeveyh el-Hâzin (ö. 421/1030), Fars kökenli bir Arap tarihçi, şair ve filozoftur. İran'ın kuzeyinde yer alan Rey yakınlarındaki Parandak köyünde doğmuştur. İbn Miskeveyh, yaklaşık 320/932 yılında Ziyârîlerin hâkimiyetinde bulunan Rey'de doğmuş, küçük yaşlarda edebiyat, tıp, simya ve tarih öğrenmeye başlamıştır. Genç yaşlardan itibaren Batı İran'da X-XI. yüzyıl başlarında hüküm süren Buvayhîler (Buîdler) hanedanının devlet hizmetinde, el-Muhallâbî'nin yanında vezirlik yapan Mu'izzud-Devle (334-356/945-967) döneminde kâtip olarak görev almıştır. Uzun yıllar Buvayhîlerin hizmetinde bulunduktan sonra İsfahan'a geçerek Ruknud-Devle'nin (935-976) sarayında Buvayhî veziri Ebû'l-Fadl b. el-Âmid'in yanında kâtiplik yapmış, yedi yıl burada faaliyet göstermiştir. Bu dönemde, vezirlere ithaf edilmiş kasideler yazdığı bilinmektedir. Ebû'l-Fadl b. el-Âmid'in 970 yılında vefatından sonra İbn Miskeveyh, onun oğlu Ebû'l-Feth'a hizmet etmeye devam etmiş ve 975'te onunla birlikte Bağdat'a gitmiştir. Daha sonra Âdudu'd-Devle de dahil olmak üzere çeşitli vezirlerin kâtipleri ve kütüphanecisi olarak görev yapmıştır. Bazı çağdaş kaynaklar, İbn Miskeveyh'i İhvanu's-Safâ hareketi ile ilişkilendirmiş, eserlerinin bir kısmının *İhvanu's-Safâ Ansiklopedisi* hazırlanırken kullanıldığını belirtmiştir.

12 Musametov, B. E., "İsmâîl Somonî Vakfiyesi-Tarihî Bir Belge Olarak", *Yüksek Lisans Tezi* (Taşkent: Taşdşi, 2011).

13 Ş. S. Kamoliddin, "Buhara'daki İsmâîl Samânî Türbesine Dair Yeni Veriler", *Soğd Derlemeleri*, sor. ed. Ş. S. Kamoliddin (Saarbrücken: LAP, 2016), 3/7-12; Musametov, B. E., "İsmâ'îl Samânî'nin Vakıf Arazileri", *Soğd Derlemeleri*, sor. ed. Ş. S. Kamoliddin (Saarbrücken: LAP, 2016), 3/13-19.

14 Kamoliddin, Musametov, B. E., *İsmâ'îl Samânî'nin Soyundan Gelenlerin Vakfiyeleri: Metin. Tercüme. Yorumlar* (Saarbrücken: LAP, 2017).

15 Kamoliddin, Musametov, *İsmâ'îl Samânî'nin Soyundan Gelenlerin Vakfiyeleri* (Taşkent: Fan Ziyosi, 2024).

İbn Miskeveyh, 1030 yılında Rey’de, o dönemde Kakuyîlerin hâkimiyeti altındaki şehirde vefat etmiştir. Aynı zamanda Buvayhîlerin Irak’taki yönetiminde hazîneci ve emirlikte yüksek makamlı resmi görevde bulunmuştur; son yıllarını bilimsel ve sanatsal çalışmalar yaparak geçirmiştir. Doksan yılı aşkın bir ömür görmüş, 421/1031 sene İsfahan’da vefat etmiştir.

“Miskeveyh” adı, Arapça misk/misküs kelimesinden türetilmiş olup, İslam dünyasında asil bir madde olarak kabul edilmekte ve kimi zaman soylu âlimlerle kıyaslanmıştır. İbn Miskeveyh aynı zamanda “el-Hazîn” olarak da bilinmektedir; bu, onun kitap mahzeni (hazîneci) olan sıfatını göstermektedir. Bir filozof olarak onun üçüncü ismi ise en ilgi çekici olanıdır: “el-muallimü’s-sâlis”. Bu unvan, İbn Miskeveyh’in Arap-İslam felsefesi tarihine yaptığı katkının önemini yansıtmaktadır. Müslüman dünyasında Aristoteles “el-muallimü’l-evvel” olarak sagyı gördüğü bilinir. Ebu Nasr el-Farâbî (873-950) ise Aristoteles’in felsefi eserlerine dair mükemmel bilmesi nedeniyle “el-muallimu’s-sânî” olarak anılmıştır. Farâbî, ahlak anlayışını özel olarak incelememiştir. Arap-İslam ilk dönemlerinde ahlak çoğunlukla ikincil bir araştırma konusu olarak kalmış, filozoflar daha çok fizik (el-Kindî), mantık ve metafizik (el-Farâbî) ile çeviri (Yahyâ b. ‘Adî) ile ilgilenmişlerdir. Ancak hepsinin İslam ahlak düşüncesiyle doğrudan bir ilişkisi de olmuştur. İbnü’l-Mukaffa, Gazzâlî ve Nasîrüddîn et-Tûsî, erken dönem Arap-İslam ahlak düşüncesinin en önde gelen temsilcileri olarak kabul edilmiştir. İbn Miskeveyh, ahlakî felsefeyi bilimsel bir bakış açısıyla ele alan ilk Müslümandır; dini-hukukî ya da tarihî-edebî yaklaşımdan farklı olarak, ahlakî çalışmalarını akademik bir temele oturtmuştur.¹⁶

İbn Miskeveyh, felsefe ve ahlak konusunda çok sayıda eser yazmış, ayrıca tıp, farmakoloji, simya, fizik, politika ve tarih konularında çalışmalar yapmıştır. Arap dünyasının en önemli kronikçilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Onun eserlerinde Arap tarih bilimi en yüksek düzeye ulaşmıştır. Abbâsî halifeleri ve Büveyhî hükümdarları hakkında eleştirel bir yaklaşımı vardır; ancak X. yüzyıl olaylarını detaylı ve hayranlıkla anlatmıştır.

İbn Miskeveyh’in altı ciltlik evrensel tarih eseri *Tecâribü’l-ümem ve te’âkıbü’l-himem* 369/979-980 yılına kadar yazılmıştır. Bu eser, çağdaş olayları konu alan ilk kroniklerden biri olup, İbn Miskeveyh Büveyhî veziri Muhallâbî’nin sarayında

16 Arkoun M., *Contribution à l’étude de l’humanisme arabe au I^e - Xe siècle: Miskawayh (320/325-421) (932/936-1030)* (Paris: *Philosophe et Historien*, 1970).

görevli olduğu için iç saray olaylarına bizzat tanıklık yapmıştır. Eser, İslam tarihinin başlangıcından itibaren evrensel bir tarih niteliğindedir, ancak Âdudu'd-Devle'nin hükümdarlığının sonlarına doğru kesilir.

Eser hazırlanırken İbn Miskeveyh, büyük ölçüde Taberî'nin çalışmalarına dayanmıştır. Ancak Taberî'nin kaydettiği olaylardan sonraki dönemleri tanıkların anlatımlarıyla aktarmıştır. Eserde 340/951-952 yılına kadar olan tarihsel olayların nedenleri, ünlü tarihçi ve hukukçu Taberî'nin yazdığı bilgiler temel alınarak beyan edilmiş, büyük şahsiyetler hakkında veriler derlenmiştir. Fakat çoğunlukla 340 yılı sonrası olaylar İbn Miskeveyh'in bizzat tanık olduğu vak'alardır. Onun devamı olarak Ebû Şucâ er-Rudravârî eserini devam ettirmiştir. Bu nedenle İbn Miskeveyh'in eseri, özellikle Sâ mânîler ile Büveyhîler arasındaki çatışmaların incelenmesinde birincil kaynak olarak değerlidir. Onun Sâ mânîler hakkındaki bilgileri, daha sonraki yazarlar, özellikle İbnü'l-Esîr tarafından kullanılmıştır. Örneğin, İbn Miskeveyh'in eserinde 943-944 yıllarında Rusların Barda'a düzenlediği seferle ilgili benzersiz bir hikâye yer alır; bu hikâye İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-Târih* eserinde özet hâlinde tekrarlanmıştır.¹⁷

Günümüze, İbn Miskeveyh'in eserinin bazı ciltlerine ait el yazmaları ulaşmıştır ve bunlar çeşitli kütüphanelerde muhafaza edilmektedir.¹⁸ Arapça metin ve İngilizce tercümesi iki kez yayımlanmıştır: 1909-1917'de Leiden'de¹⁹ ve 1920-1921'de Oxford'da.²⁰ Bazı bölümleri Rusçaya çevrilmiştir.²¹ Ayrıca, bu bölümün Rusça çevirisinin ayrı bir baskısı da mevcuttur.²²

17 Yakubovskiy, A. Yu., *İbn-Miskâveyh'in 322 H./943-944 Yılında Rusların Barda Seferi Hakkındaki Anlatısı, Bizans Zamanları* (Leningrad, 1926), 24/63-92.

18 Schmidt, A. E., "İbn-Miskâveyh'in Evrensel Tarih Eserinin 3. Cildi El Yazması", *Özbekistan SSC Devlet Halk Kütüphanesi Yayınları* (Taşkent, 1936), 1/118-133; Kračkovskiy, İ. Yu., "İbn-Miskâveyh'in Tarih Eserinin 5. Cildine Ait Yeni El Yazması", *Bilimler Akademisi Haberleri* 6 (1916), 10/7, 539-546; Shuster, B. Ya., "İbn-Miskâveyh'in Evrensel Tarih Eserinin 6. Cildi: Geç Halifelik Döneminde Sosyal İlişkiler Kaynağı Olarak", *Asya Halkları Enstitüsü Kısa Bildirileri* (1961), 47/82-88.

19 *The Tajârib al-Umam or History of Ibn Miskawayh*, ed. by L. Caetani, vol. 1-5, 6. (Leiden, 1909-1917).

20 *The Concluding Portion of the Experiences of the Nations by Miskawayhi*, 2 volumes, vol. 1, Arabic text H. F. Amedroz; vol. 2, transl. from the Arabic by D. S. Margoliouth, *The Eclipse of the Abbasid Caliphate: Original Chronicles of the Fourth Islamic Century*, ed., transl. and elucidated by H. F. Amedroz and D. S. Margoliouth (Oxford, 1920, 1921).

21 "Miskaveyhî'nin X-XI. yüzyıllarda Arap kaynaklarından Eski Rusya Hakkındaki Bilgileri ve Onun Takipçisi", çev. A. V. Florovski, *Seminarium Kondakovianum* (Prag, 1927) 1/176-187; *Halifelik Tarihi Hakkında Seçmeler*, der. ve çev. L. İ. Nadiradze (Moskova: Moskova Devlet Üniversitesi Yayınları, 1968), 166-184.

22 İbn Miskaveyh, *Halkların Tecrübeleri Kitabı*, çev. L. İ. Nadiradze (Moskova: Direct-Media, 2010).

Gerdizî: *Zeynü'l-ahbâr*

Ebû Saïd Abdülhay b. ed-Dahhâk b. Mahmûd Gerdîzî, Pers kökenli bir coğrafyacı ve tarihçi olan Gerdîzî, nisbesine göre Afganistan'ın günümüzde de varlığını sürdüren Kâbil'in güneyindeki Gerdiz şehrinden gelmektedir. Yazar hakkında başka bibliyografik bilgiler günümüze ulaşmamıştır. Gerdîzî, yaklaşık 442/1050 veya 440/1048 tarihinde kaleme aldığı *Zeynü'l-ahbâr* adlı genel tarih eserinin yazarıdır. Eser, Gazneli Sultanı Abdurresşid b. Mahmûd'a (440-444/1049-1053) ithaf edilmiştir ve bu sultanın lakabı Zeynü'l-Mille, eserin adının ilk kısmında belirtilmiştir.

Eser, Pers krallarının, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) ve halifelerin 1032 yılına kadar tarihini ve ayrıca Arapların Horasan'ı fethinden 1041 yılına kadar Horasan tarihini kapsamaktadır. Ayrıca eser, Yunan bilimine dair traktatlar (*Dar Ma'arif-i Rumîyân*), farklı halkların takvimleri ve dini bayramları hakkında bilgiler içermektedir. Son bölümler, soyağaçları (*Ensâb*) ve bilim (*Ma'arif*) konularına ayrılmıştır; bunlar arasında Türkistan coğrafyası açısından büyük önem taşıyan Türkler ve Hindistan hakkında ayrıntılı bölümler bulunmaktadır. Gerdîzî, Hindistan bayramlarıyla ilgili bilgileri Bîrûnî'den aktarmış olup, bu nedenle Bîrûnî'nin öğrencisi olarak kabul edilmektedir.²³

Doğu Avrupa hakkındaki bilgiler İbn Ruste'den, Türk halkları hakkındaki bilgiler ise İbn Hurdâzbih ve Sâ mâni veziri Cehâynî'nin eserlerinden alınmıştır. Özellikle Peçenekler, Türkmen-Selçuk hareketleri ve son Sâ mâni emiri Muntasir hakkındaki bilgiler önemlidir.²⁴

Vekâyinâme, M. Nazım²⁵ tarafından, Tâhiriler, Saffariler, Sâ mânîler ve Gazneliler döneminin tarihini anlatan kısımlar da dâhil olmak üzere, eksik bir şekilde günümüze ulaşan iki yazma nüshanın metinlerine dayanarak neşredilmiştir. Vakâyinâme 1937'de Tahran'da Mirza Muhammed Kazvini editörlüğünde bazı hataları düzeltilerek yeniden yayımlanmıştır.²⁶ C. Nefisi editörlüğünde Ger-

23 Minorsky V., "Gardizi on India," in: BSOAS 12 (1948), 625-640; Barthold W. Gardizi, in: *The Encyclopaedia of Islam* (Leiden: Brill, 1991), 2/978.

24 Bosworth, C. E., *Gardizi, Abû Sa'îd 'Abd-al-Hayy*, in: *Encyclopaedia Iranica* (2000), 10/3, 314-315; Czeglédy K. *Gardizi on the History of Central Asia (746-780 A.D.)*, in: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* (1973), 27/3, 257-267.

25 *Kitâb Zainu'l-Akhbâr*, composed by Abu Sa'îd Gardizi, yaklaşık 440 H., ed. by Muhammad Nazim (Berlin-Stieglitz, 1928) (E. G. Browne Memorial Series, I).

26 Gardizi, Abd al-Hayy, *Zayn al-Akhbar*, ed. by Mirza Muhammad Qazvini (Tahran, 1315/1936).

dîzî'nin eserinin yeni bir baskısı 1955 yılında Tahran'da²⁷ ve eleştirel bir analizi 1968 yılında yine Tahran'da yayımlanmıştır.²⁸ Türkler hakkındaki bölümlerin İngilizce çevirisinin²⁹ yanı sıra eserin tam İngilizce çevirisi de mevcuttur.³⁰ Nazım'ın edisyonuna göre, V. V. Bartold tarafından yayınlanan parçaları kullanarak metinleri Rusçaya çevirmiştir.³¹ Ayrıca eserin Oğuzlar hakkındaki bölümleri de Rusçaya aktarılmıştır.³² Horasan tarihiyle ilgili bölüm, Taşkent'te Rusçaya çevrilmiştir.³³ Çeviride Arapların Horasan'ı fethinden XI. yüzyıl ortalarına kadar olan dönemdeki yöneticiler hakkında kronolojik bilgiler sunulmuş; bu bilgiler arasında Sâmânîler de yer almıştır.

İbnü'l-Esîr: al-Kâmil fî't-Târîh

Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233) 555-630/1160-1233 yılları arasında yaşamış olan İbnü'l-Esîr, Irak'ın Cezîrat ibn Umar şehrinde doğup büyümüştür. Babası, Musul'daki Zengîler hükümetinin yüksek rütbeli yetkililerinden birisidir. Cezîrat İbn Umar şehrinde Musul vezirinin temsilcisi olarak görev yapmıştır. Devlet görevlerinin yanı sıra ticaretle de ilgilenmiş ve Musul çevresinde geniş toprak mülkiyetlerine sahip olmuştur. Üç oğlu dünyaya gelmiş ve her biri ilahiyat, tarih ve filoloji alanlarında önemli bir âlim olarak yetişmiştir. İzzüddîn İbnü'l-Esîr, bunların ortancasıdır. Büyük kardeşi Ebu's-Saâdat el-Mübarek İbn Muhammed el-Cezerî, Mecdüddin olarak bilinir (544-606/1149-1210), tanınmış bir filolog, tefsir ile fıkıh alanında bir bilgedir. Küçük kardeşi Ebu-l-Feth Nasrullah İbn Muhammed el-Cezerî, Ziyâeddin olarak bilinir (558-637/1163-1239), o da tanınmış bir edebiyatçıdır ve Şam hükümdarı Âli İbn Nasir el-Afdal'ın sarayında vezirlik görevi yürütmüştür.

27 Gardizi, Abd al-Hayy, *Zayn al-Akhbar*, ed. by Said Nafisi (Tahran, 1334/1955).

28 Gardizi, Abd al-Hayy, *Zayn al-Akhbar*, ed. by Abd al-Hayy Habibi (Tahran, 1347/1968).

29 Martínez, A. P., *Gardizi's Two Chapters on the Turks* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1982).

30 "The Ornament of Histories: A History of Eastern Islamic Lands AD 650-1041. The Persian text of Abu Sa'id Abd al-Hayy Gardizi", *The British Institute of Persian Studies*, translated and edited by C. E. Bosworth (London: Bloomsbury Publishing, 2011).

31 Bartold, V. V., "Gardizi'nin eseri Zayn al-Akhbar'dan bir alıntı. 1893-1894 yıllarında Orta Asya'ya bilimsel amaçlı yapılan gezinin raporuna ek", *Soch* (Moskova: Nauka, 1973), 9/8, 23-62.

32 Alıntılar; Gardizi, *Zayn al-Akhbar*, A. A. Romaskeviç çev. editörlüğünde, *Materyaller: Türkmenistan ve Türkmenlerin Tarihi*, VII-XV yy. Arap ve Fars kaynakları (Moskova; Leningrad: AN SSCB Yayınları, 1939), 1/227-233.

33 Gardizi, *Zayn al-Akhbar (Süslenmiş Haberler, Horasan Tarihi Bölümü)*, Farsçadan çev. A. K. Arends; giriş, yorumlar ve dizinler: L. M. Epifanova (Taşkent: Fan, 1991).

İbnü'l-Esîr genç yaşta ailesiyle birlikte köyden Musul'a taşınmış; burada ilk eğitimini almış ve hadis ilmini öğrenmiştir. Bazen yolculuk sırasında, bazen de Musul hükümdarının elçisi olarak özel görevle birkaç kez Bağdat'ı ziyaret etmiştir. İbnü'l-Esîr ilim öğrenmek amacıyla Irak, Suriye, Filistin ve Hicaz şehirlerinde geniş çaplı seyahatler yapmıştır. 581/1185-86 yılında Musul'da bulunduğu sırada Selâhaddîn-i Eyyûbî şehre ikinci seferini düzenlemiştir. 584/1188-89 yılında, 28 yaşındayken, Suriye ve Kudüs'te Haçlılara karşı Selâhaddîn'in komutasında yapılan savaşlara katılmıştır.

590/1193-94 yılında hâlâ Şam'da bulunan İbnü'l-Esîr, daha sonra Musul'a geri dönerek hayatının büyük kısmını burada geçirmiştir. Kendini tamamen ilme adanmış; hadisleri aktarmış, edebiyat alanında çalışmış ve bilimsel eserler kaleme almıştır. Evi, Musul'daki âlimler, edebiyatçılar ve şehrin konukları için bir buluşma mekânı olmuştur. İbnü'l-Esîr, Musul'daki Zengîler yöneticileri-atabekler tarafından güvenilen ve yakın bir danışman olarak kabul edilmiş; sarayda bir süre vezir olarak görev yapmıştır. Musul atabekleri, ona önemli politik meselelerin çözümünü sık sık emanet etmiş ve özel görevlerle onu Bağdat'a yüksek rütbeli devlet yetkililerine ve bürokratlara elçi olarak göndermişlerdir.

Hayatının son döneminde, 626-628/1228-1231 yıllarında, Suriye'ye gitmiş ve Halep şehrinde birkaç yıl boyunca şehrin yöneticisi Şihabüddîn Tuğrul el-Hadîm Atabek Malik et-Tavâşi'nin onur konuğu olarak kalmıştır. Malik, İbnü'l-Esîr'i derin bir saygıyla karşılamış ve büyük hürmet göstermiştir. İbnü'l-Esîr, hadisler ve Arap soybilimleri konusunda büyük bir uzman olarak tanınmış ve bu alanlarda birçok eser yazmıştır. Ayrıca, Musul atabeklerinin tarihini konu alan tarihî bir eser olan *Târîhu'd-devleti'l-Atâbekiyye fi'l-Mevsul* onun eserleri arasındadır. Bu eser, Musul'daki Zengî yöneticilerinin kısa bir tarihini sunar. Ancak İbnü'l-Esîr'e en büyük şöhreti kazandıran eseri, kapsamlı tarihî çalışması *el-Kâmil fi't-Târîh* olmuştur.

İbnü'l-Esîr'in eseri, kronolojik sistemle yazılmış evrensel tarih kroniği türüne girer ve "dünyanın yaratılışı"ndan 628/1230-31 yılına kadar Arap halifeliği ve İslam ülkelerinin tarihini kapsar. İbnü'l-Esîr'in eseri, birçok yazılı kaynağa dayanmakta olup, dönemindeki tüm bilinen Arap-İslam tarihî bilgilerinin bir derlemesi niteliğindedir.

İslam öncesi dönemi ve ilk üç İslam yüzyılımı ele alan eserin ilk yedi cildinde İbnü'l-Esîr'in başlıca kaynağı, Taberî'nin derleme çalışması olan Taberî tarihini 302 yılına

kadar ulaştırmış *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mülûk* eseri olmuştur. Alman bilim insanı K. Brockelmann, İbnü'l-Esîr'in eserinin Taberî'nin eserine olan ilişkisini incelemiş ve İbnü'l-Esîr'in eserinin, Taberî'nin eseri gibi, İslam'ın ilk yüzyılları açısından birinci el kaynaklar arasında önde gelen bir konumda olduğunu tespit etmiştir.

Taberî, eserinde Arap-İslam yazarlarının tarihî bilgilerinin bir derlemesini sunmayı amaçlamış, ancak çoğunlukla kaynaklarını aktararak eleştiri yapmaktan kaçınmıştır. Buna karşılık İbnü'l-Esîr, elindeki malzemeyi büyük bir ustalıkla işleyerek Taberî'nin eserini önemli ölçüde kısaltmış, isnadları yani haberlerin nakil zincirlerini çıkarmış ve eseri diğer, günümüze ulaşmamış kaynaklardan alınmış tarihî olay ve bilgilerle zenginleştirmiştir. Taberî'nin bazı kaynakları İbnü'l-Esîr'in elinde asıllarıyla bulunmakta olup, İbnü'l-Esîr sık sık Taberî'de bulunmayan bilgiler de sunmaktadır.

İbnü'l-Esîr'in Horasan ve Türkistan tarihini, VII. yüzyılın ikinci yarısından X. yüzyıl ortalarına kadar yazarken başlıca kaynağı, günümüze ulaşmamış *Târîh fî Ahbâr Vülât Horasan* adlı eseri olmuştur. Bu eser, Sâmâni saray mensubu Ebu Bekr agani ve oğlu Ebu Ali'ye yakın olan Türkistan tarihçisi Ebu-l-Hüseyn Ali ibn Ahmed es-Sallami tarafından kaleme alınmış ve Ebu Ali'nin ölümüne yani 344/955 yılına kadar sürmüştür. İbnü'l-Esîr'in eseri, özellikle X. yüzyıldan itibaren 628/1230-31 yılına kadar olan olayların incelenmesinde önem taşır. Bu dönemde, muhtemelen Taberî tarihinin devamı olan birçok eser ve bazı bölgesel kronikler kullanılmıştır. Moğol istilası döneminin tarihini ele alırken İbnü'l-Esîr'in eseri birinci el kaynaktır, çünkü yazar olayların çağdaşı ve tanığıdır.

İbnü'l-Esîr'in eserinden başka, Moğol istilasıyla ilgili olaylar, ağdaş iki Arapça yazan yazar tarafından aktarılmıştır. Bunlar; şihâbuddin Muhammed ibn Ahmed en-Nesevi'nin (ö. 647/1249), *Celeddin Menguberdi'nin Harezmsahu Hayatı* adlı eseri ile Minhacüddin Ebu Ömer Osman ibn Muhammed el-Cüzcani'nin (ö. 658/1260'tan sonra) *Nasir Tablolari* adlı eseridir. Bu durum, İbnü'l-Esîr kroniğinin İslam ölkeleri, özellikle Türkistan tarihindeki Moğol istilasının incelenmesi açısından önemini ortaya koymaktadır.

Böylece, İbnü'l-Esîr'in eseri, derleme niteliğine rağmen, X. yüzyıl ortalarına kadar olan olayların aktarımında hem genel hem de özel konuların incelenmesi açısından bağımsız önemini korumaktadır. Eserin ikinci bölümünde, X. yüzyılın ikinci yarısından XII. yüzyıl ortalarına kadar olan olaylar aktarılmakta olup, İbnü'l-Esîr burada kısmen az bilinen, kısmen de günümüze ulaşmamış eserlerden

bilgiler kullanmıştır. XII. yüzyılın ikinci yarısından XIII. yüzyıl ortalarına kadar olan olaylar açısından ise İbnü'l-Esîr'in eseri birincil kaynak niteliğindedir ve burada verilen bilgiler özgün karakter taşımaktadır.³⁴

İbnü'l-Esîr'in eseri birçok nüsha halinde günümüze ulaşmıştır. XIX. yüzyılda eleştirel bir metni de yayımlanmıştır.³⁵ Ayrıca, eserden bazı parçaların Rusça çevirileri de mevcuttur.³⁶ 2006 yılında Taşkent'te, Türkistan tarihini konu alan bölümleri Rusça çevirisi ile birlikte yayımlanmıştır.³⁷

Hanedan Tarihleri

Arap halifeliğinin birçok hükümdar hanedanı, kendi hanedanlarının tarihlerini yazmaya önem vermiştir. Sâ mânîler hanedanının tarihine adanmış özel bir eser olduğu bilinmektedir: *Târîhu's-Sâmân*, Arapça yazılmış olup günümüze ulaşmamıştır. Bu eserin yazarı olarak muhtemelen Hâfız-ı Ebrû gösterilmektedir. Ancak bu eserden ilk kez bahseden yazar, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî'dir (ö. 470/1077). Bu ise eserin XI. yüzyılın ilk yarısında kaleme alınmış olduğunu göstermektedir. Sâ mânîler hanedanı dönemine ait bazı bilgiler, Türkistan'daki diğer hanedan tarihlerini konu alan eserlerde de yer almaktadır.

Utbî: *Kitâbü'l-Yemînî*

Ebû Nasr Muhammed b. Abdilcebbâr el-Utbî er-Râzî (ö. 427/1036), Rey doğumlu olup Horasan'da yaşamış ve Sâ mânîler ile Gazneliler döneminde yüksek idari

34 Françoise Micheau, *Ibn al-Athîr, in: Medieval Muslim Historians and the Franks in the Levant*, ed. Alex Mallett (Leiden: Brill, 2014), 52-83; Azmul Fahimi Kamaruzaman, Norsaeidah Jamaludin, Ahmad Fathin Mohd Fadzil, *Ibn Al-Athir's Philosophy of History in Al-Kamil Fi Al-Tarikh, in: Asian Social Science* (2015), 11/23, 28-34.

35 Ibn al-Athiri Chronicon quod perfectissimum inseribitur, ed. C. J. Tornberg, I-XIV (Lugduni Batavorum, 1851-1876).

36 *Altın Orda Tarihi ile İlgili Belgeler*, çev. V. G. Tizengauzen (St. Petersburg, 1884); İbn el-Asir, *al-Kamil fi-t-tarih*'ten alıntılar, Arapçadan çev. İ. N. Lemanov ve S. Volin, "Türkmen ve Türkmenistan Tarihi Üzerine Materyaller", VII-XV yy. Arap ve Fars kaynakları (Moskova; Leningrad: AN SSCB Yayınları, 1939), 1/358-409; İbn el-Asir, *Tarih al-Kamil (Tam Tarih Özetleri)*'den Azerbaycan tarihi üzerine materyaller, Arapçadan çev. P. Juze (Bakü, 1940); İbn el-Asir, *al-Kamil fi-t-tarih*'ten alıntılar, Arapçadan çev. K. B. Starkova, *Kırgızlar ve Kırgızistan Tarihi Üzerine Materyaller* (Moskova, 1973), 1/52-76; İbn el-Asir, *Kitab al-Kamil fi-t-tarih*'ten alıntılar, Arapçadan çev. B. Vahabova, *Orta ve Merkezi Asya Tarihi Üzerine Materyaller*, X-XIX yy. (Taşkent: Fan, 1988), 93-94.

37 İbn el-Esîr. *el-Kâmil fi't-Tarih. Tarihin Tam Derlemesi*, Arapçadan çev., notlar ve yorumlar: P. G. Bulgakov, çev., not ve yorumlara eklemeler, giriş ve dizinler: Ş. S. Kamoliddin (Taşkent: Özbekistan, 2006).

görevlerde bulunmuştur. Öncelikle Horasan'ın Sâ mânî valisi ve sipahsalarından Ebu Ali Simcurî'nin (378-383/983-993) kâtibi olarak görev yapmış, ardından Ziyâ-rilerin Cürcan valisi Kabus ibn Vuşmagir'in yanında (389/999'a kadar) çalışmış ve daha sonra Gazne hükümdarları Sebuk-tegin (ö. 387/997) ile oğulları İsmail ve Mahmud döneminde görev almıştır. Mahmud Gaznevî'nin, "Yeminu'd-Devle" unvanını taşıdığı dönemde yüksek bir mevkide bulunmuş ve onun elçisi olmuştur.

Utbi, tarihî eserini Mahmud Gaznevî'ye ithaf etmiş ve *Kitâbü'l-Yemînî* adlı eserini 412/1021 yılında tamamlamıştır. Eserin ekinde ayrıca yazarın kendi otobiyografisi de yer almaktadır. Utbi'nin eseri, kafiyeli nesir (süslü nesir) tarzında yazılmış olup anlaşılması zordur; bu nedenle Orta Çağ'da metne birkaç yorum eklenmiştir. Eserde 365-412/975-1021 yılları arasındaki olaylar aktarılmaktadır. Bu eser, dönemin Türkistan tarihi için önemli bir kaynaktır ve İbnü'l-Esîr'in X-XI. yüzyıl olaylarını aktarırken başvurduğu temel kaynaklardan biri olmuştur. Özellikle, Sâ mânîlerin son dönemine, son Sâ mânî emîri Ebu İbrahim İsmail ibn Nuh as-Sâ mânî, bilinen adıyla el-Muntasır'ın sürgünlerine dair değerli bilgiler içermektedir. Eserin Farsçaya yapılmış birkaç çevirisi vardır; bunlardan en eskisi 602/1205-06 yılında Ebu's-Şeref Nasih ibn Zafar el-Curbadakanî tarafından gerçekleştirilmiştir. Eserin Arapça³⁸ ve Farsça metinlerinin³⁹ birkaç baskısı mevcuttur ve İngilizceye çevrilmiş hâli de bulunmaktadır.⁴⁰ Bazı bölümleri ise Rusçaya çevrilerek yayımlanmıştır.⁴¹

Beyhakî: *Târîh-i Beyhakî*

Tam adı Ebu'l-Fazl Muhammed ibn el-Hüseyn el-Kâtib el-Beyhakî'dir (ö. 470/1077). 995 yılında Nişapur'a bağlı Beyhak ilçesindeki Harisabad köyünde doğmuştur. Ebu'l-Fazl Beyhakî, ilköğrenimini Nişapur'da almıştır. Yaklaşık 412/1021-22 yılında Sultan Mahmud'un yönetimindeki diplomatik yazışmalar dairesi olan *divanu'r-resa'il* veya *divan-i risalat* bürosuna dahir (kâtip) olarak kabul

38 El-Manînî, *El-Feth al-Vahbî 'alâ Târîh Ebu Nasr el-Utbi* (Kahire, 1286).

39 Ebu's-Şerif Nasih ibn Zafar ibn Sa'ad el-Münşî, *Tercüme-i Târîh-i Yemînî* (Tahran, 1272).

40 *Kitab al-Jamini, Historical Memoirs of the Amir Sabuktigin and the Sultan Mahmud of Ghazna*, translated from the Persian by J. Reynolds (London, 1858).

41 Ebu Nasr el-Utbi, *Kitâb al-Yamini'den Seçmeler*, çev. S. L. Volin, *Türkmenler ve Türkmenistan Tarihi Materyalleri, VII-XV yy. Arap ve Fars kaynakları* (Moskova; Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yayınları, 1939), 1/223-227; El-Utbi, *Târîh-i Yamini'den Seçmeler*, Farsçadan çev. M. A. Salaheddinova, *Orta ve Orta Asya Tarihi Materyalleri, X-XIX yy.* (Taşkent: Fan, 1988), 24-57.

edilmiş ve burada 19 yıl boyunca hocası vezir Ebu Nasr Mişkân'ın gözetiminde görev yapmıştır.

Hocası vefat ettikten sonra (431/1039-40), önce Ebu Sahl Zavzânî'nin, ardından Abdurreşid'in (1049-1052) döneminde onun başkanlığını üstlenmiş ve bu dai-reyi yönetmiştir. Ancak saray entrikaları nedeniyle kısa süre sonra görevinden alınmış ve hapse atılmıştır. Farruhzâd döneminde (1053-1059) hapisten çıkarılmış ve bir süre onun divanında çalışmıştır. 1058 yılında Selçuklular ile Gaznevi hükümdarları arasında barış anlaşmasının hazırlanmasından sorumlu olmuştur. Farruhzâd'ın hükümdarlığının sonunda emekli olmuş, Gazne'de yaşama-ya devam etmiş ve hayatının sonuna kadar eserlerini kaleme almakla meşgul olmuştur.⁴²

Ebu'l-Fazl Beyhakî, *Zînetü'l-Küttâb, Târîh-i Âl-i Mahmûd* ve *Câmi' fî Târîh-i Âl-i Sabuktegin* gibi eserlerin yazarıdır. *Târîh-i Âl-i Mahmûd* adlı eserini 22 yıl süren bir çalışma sonucunda, 30'dan fazla cilt hâlinde kaleme almıştır. Günümüze yalnızca bazı bölümleri ulaşmıştır: özellikle 5. cildin son kısmı, 6. cildin ikinci kısmı, 7., 8. ve 9. ciltler ile 10. cildin başı bunlardandır. Bu ciltler Sultan I. Mesûd'un (1030-1041) saltanatı dönemini kapsamaktadır ve genellikle *Târîh-i Mes'ûd* veya *Târîh-i Beyhakî* olarak adlandırılmaktadır.⁴³

Târîh-i Beyhakî, klasik anlamda bir devlet veya yerel tarih eseri değildir; eser, bir Fars devlet adamının kendi gözlemleri ve deneyimleri ışığında hükümdarlarının ve saraylarının yaşamını, iç ve dış politikalarını aktardığı birinci elden anlatı niteliği taşır. Beyhakî, eserinin sıradan bir târîh eseri olmadığını vurgular; burada yalnızca “şu bunu yendi” türünden özetler yer almaz. Görüp yaşadıklarını ayrıntılarıyla aktarır. Bu sayede, Mesûd döneminde Gazneli sarayının yaşamı, Sabuktegin ve Mahmud tarafından kurulan imparatorluk yönetim sistemi hakkında ayrıntılı birinci elden bilgi elde edilir; bu, muhtemelen o dönemdeki diğer hiçbir doğu imparatorluğu için mevcut değildir. Eserde, daha önceki dönemlere dair çok sayıda tarihî eklemeler de bulunmakta olup, bu durum eseri özellikle

42 V. V. Bartold, “*Beihakî, Abul-Fazl*,” içinde *Eserler*, 9 cilt (Moskova: Nauka, 1973), 8/583-585; Minovi M., “The Persian Historian Bayhaqi”, in: *Historians of the Middle East*, ed. B. Lewis and P. M. Holt (London, 1962), 138-140; Lazard G., “Un mémorialiste persan: Beyhaqi”, in *Mélanges Labande* (Poitiers, 1974), 471-78; Yusofi, G. H. “Bayhaqi, Abu'l-Fazl”, in: *Encyclopaedia Iranica* (1988), 3/8, 889-894.

43 Bosworth, C. Edmund, “An Oriental Samuel Pepys, Abu'l-Faql Bayhaqi's Memoirs of Court Life in Eastern Iran and Afghanistan, 1030-1041”, in *Journal of the Royal Asiatic Society* (2004), Third Series, 14/1, 13-25; Bosworth, C. Edmund, “Mahmud b. Sebüktegin”, in *Encyclopaedia Iranica* (online edition), 2012.

Samânîler de dâhil olmak üzere önceki hanedanların tarihi için önemli bir kaynak hâline getirmektedir.⁴⁴

Beyhakî, Samânîler hanedanının tarihine adanmış özel bir eser *Târîh-i Âl-i Sâmân'ın* varlığından söz eden en erken yazarlardan biridir. Ancak bu eser günümüze ulaşmamıştır. Beyhakî ayrıca, Belh şehrinin tarihî topoğrafyası hakkında değerli bilgiler sunmuştur. Bu bilgiler, Samânîlerin İslam öncesi atalarının Belh'te ikamet ettiğine dair diğer kaynakları netleştirmeye yardımcı olmuştur. Beyhakî'ye göre, Samânîler, Sirderya'nın alt bölgelerinde yaşayan Guz Türklerinin taleplerini kabul etmiş ve onlara Zerafşan Vadisi'nde -Nura civarında ve Buhara bölgesinde- yerleşme izni vermiştir. Bu Guz Türkleri, daha sonra Selçuklu Devletini kurmuş ve Samânîlere defalarca destek sağlamış, en yakın müttefikleri olarak hareket etmişlerdir. Beyhakî ayrıca, Samânîler hanedanının çöküşünden sonra, son Horasan şahı Ebu'l-'Abbâs Ma'mûn ibn Ma'mûn'un sarayında birkaç Samânî prensinin bulunduğunu aktarmıştır. Eser, Gaznelilerin yönetim sistemi, idari düzen ve askeri örgütlenme hakkında da çok sayıda bilgi içermektedir; bu sistemler bilindiği üzere Samânîlerden alınmıştır. Bayhakî'nin eserinden, küçük ama önemli detaylar da öğrenilmektedir. Örneğin, Gazne sultanlarının resmi işlerde Arapça ve Farsça'yı yaygın biçimde kullanmalarına rağmen, astlarıyla Türkçe iletişim kurdukları; Horasan şahlarının özel yazışmalarında ise Horasanî dilini kullandıkları belirtilmektedir. Bu durumdan, Samânîler döneminde de benzer bir dil kullanımının söz konusu olabileceği çıkarılabilir.

Târîh-i Mes'ûd'un Farsça metni ilk kez 1862'de Kalkûta'da W. Morley⁴⁵ tarafından yayımlanmış, ardından Ahmad Peşâverî (Tahran, 1886), Sâyid Nafisî, Gani ve Fayyâz (Tahran, 1941-1954) tarafından yeniden basılmıştır. Bayhakî'nin eserinin tam Rusça çevirisi ve yorumları, önce Taşkent'te (1962),⁴⁶ sonra Moskova'da (1969)⁴⁷ yayımlanmıştır. Ayrıca Bayhakî'nin eserinin tam İngilizce çevirisi üç cilt hâlinde mevcuttur.⁴⁸

44 Amirsoleimani, Soheila, "Truths and Lies: Irony and Intrigue in the *Tarikh-i Bayhaqi*: The Uses of Guile: Literary and Historical Moments, Spring", in *Iranian Studies*, 32 (Spring, 1999), 243-259, no. 2 (Taylor & Francis, Ltd.).

45 The *Tarikh-i Baihaki*, containing the life of Mas'ud, son of sultan Mahmud of Ghaznin, ed. by W. N. Morley, (Calcutta: Bibliotheca Indica, 1861-1862).

46 Ebû'l-Fazl Beyhâkî, *Mas'ûd Tarihi*, çev. A. K. Arends (Taşkent: Özbekistan SSR Bilimler Akademisi Yayını, 1962).

47 Ebû'l-Fazl Beyhâkî, *Mas'ûd Tarihi (1030-1041)*, Farsçadan çeviri, önsöz, yorumlar ve ekler: A. K. Arends, 2. Baskı (Moskova: Nauka, 1969).

48 Abu'l-Fadl Beyhaqi, *The History of Beyhaqi: The History of Sultan Mas'ud of Ghazna, 1030-1041*, vol. 1: *Introduction and Translation of Years 421-423 A.H. (1030-1032 A.D.)*; vol. 2: *Translation of Years 424-432 A.H.*

Nizâmülmülk: *Siyâsetnâme*

Ebû Alî el-Hasan ibn Alî ibn İshâk et-Tûsî (1018-1092), tanınmış bir tarihçi ve devlet adamıdır. Selçuklu sultanları Alp Arslan ve Melikşah'ın baş veziri olarak görev yapmış ve Selçuklu Devleti'nin sosyal ve siyasi yaşamında önemli bir rol oynamıştır. Onun başlıca eseri, *Siyâsetnâme*, aynı zamanda *Siyerü'l-mülûk* olarak da anılır ve devlet yönetimiyle ilgili konuları ele alır. Eser, 1092 yılında tamamlanmış olup 51 bölüm (bâb) hâlinindedir.⁴⁹

Eser, Moğol öncesi Türkistan tarihi açısından önemli bilgiler içerir. Özellikle Türk gulamların İslam devletlerindeki sosyal ve siyasi rolleri, Karahanlılar devletindeki saray görevlilerinin sosyal statüsü, Samânî amirleri hakkında bilgiler, Horasanşah Altuntaş ile Gazne veziri Ahmed ibn Hüseyin arasındaki anlaşmalar, Karmatiler ve Batınîler hareketleri ile Mukanna önderliğindeki isyanlar gibi konular ele alınmıştır. Nizâm al-Mülk ayrıca Samânîlerin ataları hakkında da çok değerli bilgiler vermektedir.⁵⁰

Kaynak araştırmaları, eserin 43 bölümünün Nizâmülmülk tarafından yazıldığını, kalan 8 bölümün ise eser üzerinde 20 yıl sonra değişiklik yapan bilinmeyen bir yazar tarafından kaleme alındığını göstermektedir.⁵¹

Eserin Farsça metni 19. yüzyılda yayımlanmış, daha sonra 1931 ve 1956 yıllarında iki kez yeniden basılmıştır.⁵² Arapça,⁵³ Türkçe,⁵⁴ Çince,⁵⁵ Urduca,⁵⁶ İtalyanca,⁵⁷

(1032–1041 A.D.) and the History of Khwarazm; vol. 3: *Commentary, Bibliography, and Index*, translated with commentary by C. E. Bosworth, revised by Mohsen Ashtiany (Boston: Harvard University Press, 2011).

- 49 Bowen H., Bosworth C. E., "Nizam al-Mulk", in *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed. in 12 vol (Leiden: E. J. Brill, 1995), 8/69-73.
- 50 Rafiqul Islam Md., "Statesmanship of Nizam Al-Mulk and His Political Thought: An Exploration", in *Journal of creative writing*, 4/1 (2020), 1-19; Mehdi Masoudi Ashtiyani et. al., "A Comparative Study of Hobbes and Nizam Al Mulk Tusi on the Idea of Authoritarian State", in *Revista de la Universidad del Zulia*, 3ª época, Año 12 N° 35 (2021), 550-571.
- 51 Rizwan Ali Rizvi S., *Nizam al-Mulk Tusi, his Contribution to Statecraft, Political Theory and the Art of Government* (Lahore: Sh. Muhammad Ashraf, 1978).
- 52 Siasset namèh, *Traité de gouvernement composé pour le sultan Melik Shah par le vizir Nazam oul-Moulk*, Text Persan édité par Charles Schefer (Paris: Ernest Leroux, 1891).
- 53 *Siâsat-nâma aw Siar al-muluk*, çev. Yusof Hösayn Bakkâr (Doha, 1987).
- 54 *Siyasetname*, çev. Mehmet Altay Köymen (İstanbul, 2010).
- 55 *Zhi guo ce*, çev. Qi Lan and Xuya Xu (Kunming, 2002).
- 56 *Siyâset-nâme* (ma'a ta'likât), müellifi Hoca Nizâm al-Mülk Tûsî, Farsça'dan tam yeterli derecesi sınavı için (İlahabad, 1931).
- 57 *L'arte della politica: Lo specchio del principe nella Persia dell' XI secolo*, çev. Maurizio Pistoso (Milan, 1999).

Almanca,⁵⁸ Fransızca⁵⁹ ve İngilizce,⁶⁰ ayrıca Rusça⁶¹ ve Özbekçe⁶² çevirileri de mevcuttur.

Anonim: *Tevârih-i güzîde-yi Nusratnâme*

Tevârih-i güzîde-yi Nusratnâme, Çağatay Türkçesiyle yazılmış anonim bir eserdir ve Mâverâünnehir'de Özbek devletinin kurucusu olan Muhammed Şeybânî Han'ın (1451-1510) tarihine adanmıştır. Eserin yazımına 1502'de başlanmış, muhtemelen 1505'te tamamlanmıştır. Bazı araştırmacılar müellifinin bizzat Şeybânî Han olabileceğini ileri sürmektedir ki bu görüş oldukça inandırıcıdır, zira kendisi yüksek derecede eğitilmiş bir şahsiyet ve şair olup, günümüze bazı şiirleri dahi ulaşmıştır. Eserin ilk kısmı, Türklerin ataları ve Cengiz Han hakkındaki bilgileri içermektedir. Müellifin ifadesine göre bu bölüm Cüveynî, Reşîdüddîn'in eserlerine dayanmakta; ayrıca Uluğ Bey'e nispet edilen anonim *Târih-i erba'a ulus* da kaynak olarak kullanılmıştır. Kitapta, Şeybânî Han'ın dedesi Ebü'l-Hayr'ın göçebe Özbekler devletinin başına geçmesi, Nogay biylerinden Vakkas'ın rolü, ardından onunla yolların ayrılması, Ebü'l-Hayr'ın torunları olan Mangıtlar ve Kazaklara karşı mücadeleler, Şeybânî ile Nogay biylerinden Musa arasındaki gerçekleşmeyen ittifak ele alınmaktadır. Eser özellikle Ebü'l-Hayr'ın ölümünden sonraki dönem ve Şeybânî'nin Mâverâünnehir'i fethi üzerinde ayrıntılı durur. Kitap, 1504'te Şeybânî'nin Andican'ı ele geçirmesiyle sona ermekte, bu nedenle tamamlanışı 1505 yılına tarihlendirilmektedir.

Eser, gerek muhtevası gerekse kompozisyonu itibariyle sonraki birçok benzer çalışmaya örnek teşkil etmiştir.⁶³ Eser özellikle XIV. yüzyıl ortalarında yaşayan İsmâil Samânî soyundan gelenler hakkında eşsiz bilgiler ihtiva etmektedir.

58 *Siyasatnâme: Gedanken und Geschichten*, çev. Karl Emil Schabinger (Freiburg im Breisgau, 1960).

59 *Siasset namêh, Traité de gouvernement composé pour le sultan Melik Shah par le vizir Nazam oul-Mouk*, traduit par Charles Schefer (Paris: Ernest Leroux, 1893).

60 Nizam al-Mulk, *The Book of Government or Rules for Kings: The Siyar al-Muluk or Siyasat-nama of Nizam al-Mulk*, translated from the Persian by Hubert Darke (Routledge, 2002).

61 *Siyâset-nâme, XI. yüzyıl veziri Nizâm al-Mülk'ün devlet idaresi kitabı*, çev., eserin incelenmesine giriş ve notlar B. N. Zakhoder (Moskova; Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yayınları, 1949); *Siyâset-nâme: Devlet yönetimi kitabı*, çev. B. Gafurov (Duşanbe, 1998).

62 *Nizâm al-Mülk, Siyosatnoma*, Farsçadan çev. Ş. Vohidov (Taşkent, 2015).

63 A. M. Akramov, "Tavarîh-i Guzîde Nusrât-nâme'nin XV. yüzyıl ile XVI. yüzyıl başları Özbekistan tarihi için bir kaynak olarak [değeri]", *ONU* (1963), 8/54-59; L. F. Baybulatova, "Tavarîh-i Guzîde-Nusrât-nâme'de İslâmın rolünün yansıtılışı," *Zolotoordynskoe obozrenie, Golden Horde Review* 10/3 (2022), 601-611; I. A. Mustakimov, "Tavarîh-i Guzîde-Nusrât-nâme'de bazı Cuci oğullarının mülklerine dair

Bunlardan biri olan CÂndî-Bek, kızıyla Cuci hanedanından Ming Temür Han'la akrabalık kurmuş, bu evlilikten doğan soy hattından Ebül-Hayr Han (XV. yy.da Deşt-i Kıpçak'ta Özbek Hanlığı'nı kuran) ve onun torunu Şeybânî Han gelmiştir. Şeybânî, XVI. yüzyılda Mâverâünnehir'de hüküm süren Şeybânîler hanedanının kurucusu olmuştur.⁶⁴ Bu rivayetler, Mahmud b. Vâlî'nin *Bahru'l-esrâr* adlı eserinde de teyit edilmektedir.⁶⁵

Tevârîh-i güzîde, özellikle erken dönem Cuci hanedanının şeceresi bakımından güvenilir ve değerli bir kaynak kabul edilmektedir.⁶⁶ Eserin bizzat Şeybânî Han tarafından kaleme alınmış olması yahut en azından onun yazım sürecinde doğrudan rol oynamış bulunması da, içerdiği bilgilerin doğruluğunu güçlendiren önemli bir husustur.

Bu eserin iki nüshası günümüze ulaşmıştır: Biri Sankt-Peterburg'daki Rusya Bilimler Akademisi Asya Halkları Enstitüsü'nde (rkp. B 745),⁶⁷ diğeri ise Britanya Müzesi'nde muhafaza edilmektedir.⁶⁸ Genel olarak 1560'lı yıllara tarihlenen Londra nüshası, Leningrad nüshasına göre daha tamdır ve renkli minyatürlerle süslenmiştir.⁶⁹ İki ana nüshanın dışında, günümüze kadar "Tevârîh..."in birkaç kısaltılmış versiyonu da ulaşmıştır. Bu muhtasar nüshalar, anlatımı Muhammed Şeybânî Han'ın ölüm gününe kadar getiren kısa bir ek ihtiva etmektedir.⁷⁰ Bu kısaltılmış versiyonlardan biri 1849'da İ. Berezin tarafından Türkçe metin ve Rusça tercümesiyle yayımlanmıştır. Onun müellifi, kendisini Kungırat boyundan bir Özbek olarak tanıtan Alla Murad Annaboy oğlu olup, bu versiyonu 1815'te Buhara'da derlemiştir. 1967'de A. M. Akramov, eserin tenkitli metnini ve

bilgiler", in *Türkologičeskij sbornik 2009–2010: Avrasya'nın Türk Halkları Antikçağ ve Ortaçağ'da* (Moskova: Vostočnaya literatura, 2011), 228-248.

64 Kamoliddin, "İsmail Samaniy soyundan olanlar: Bir vakfiye tarihi", *Oyina* haber portalı (19 Nisan 2024), erişim: <https://oyina.uz/kiril/article/2652>.

65 J. Sabitov, "Tavarîh-i Guzîde-i Nusrât-nâme ve Bahr al-Asrâr: Cuci oğullarının şecerelerine dair verilerin karşılaştırmalı analizi", *Batı Kazakistan Tarih ve Arkeoloji Meseleleri* (2012), 3/133-136.

66 J. M. Sabitov, "Tavarîh-i Guzîde-i Nusrât-nâme'nin Cuci oğullarının şeceresine dair bir kaynak olarak önemi," *Altın Orda Medeniyeti* (2009), 2/108-116.

67 L. V. Dmitrieva, A. M. Muginov ve S. N. Muratov, *Asya Halkları Enstitüsü'ndeki Türkçe Elyazmalarının Tasviri. I: Tarih* (Moskova, 1965), 87–88.

68 Rieu Ch. *Catalogue of the turkish Manuscripts in the British Museum* (London, 1888), 276-280; A. M. Akramov, *Tavarîh-i Guzîde Nusrât-nâme elyazmasının Londra'da muhafaza edilen nüshası hakkında, Şark'a Dair Materyaller* (Taşkent, 1966), 24–32.

69 V. V. Stasov, *Bazı Bizans, Bulgar, Rus, Çağatay ve Fars Elyazmalarının Minyatürleri: Albüm* (St. Petersburg, 1902).

70 A. M. Akramov, "Seçilmiş Tarihler Kitabı (Nusrat-nâme)'nin Kısaltılmış Versiyonu," *ONU* (1964), 5/48–51.

faksimilesini neşretmiştir.⁷¹ Ayrıca, bu eserden bazı parçalar Rusçaya tercüme edilerek yayımlanmıştır.⁷²

Şehir Tarihleri

Orta Çağ'da Müslüman Doğu'sunda, Arap Halifeliği'ne bağlı belirli şehirlerin ve bölgelerin tarihlerini yazmak yaygın bir uygulamaydı. Bu bağlamda, günümüze kadar Bağdat, Şam, Kahire, İsfahan, Nişabur, Kum, Herat, Beyhak gibi şehirlerin tarihleri ulaşmıştır. Yazılı kaynaklardan edinilen bilgilere göre, Merv, Buhara, Semerkant, Nasaf, Keş, Termez, Belh gibi şehirlerin tarihleri de kaleme alınmıştır. Ancak bu eserlerin sadece bir kısmı günümüze kadar Farsçaya çevrilmiş hâliyle ulaşabilmiştir.

Nerşahî: *Târîhu Buhârâ*

Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer b. Zekeriyyâ b. el-Hattâb b. Şureyh en-Nerşahî (ö. 348/959) eserini, Samânîler döneminde Nuh ibn Nasr (331-343/943-954 yıllarında hüküm sürmüştür) için, onun tahta geçtiği ilk yıl olan 331/943-944 yılında kaleme almıştır. Nerşahî hakkında biyografik bilgiler kaynaklarda neredeyse bulunmamaktadır. Nisbesinin gösterdiği üzere, Buhara yakınlarındaki Narşah köyünden (günümüz Vabkent civarı) gelmektedir.

Kaynaklarda, Nerşahî'nin oğlu Ebu Bekr Mansur el-Barsahî ve torunu Ebu Rafi el-Ala ibn Mansur ibn Muhammed ibn Cafer ibn Zekeriya ibn Badi ibn Şerik ibnü'l-Hattâb el-Kâtib el-Buhârî (ö. 415/1024'ten sonra) isimleri geçmektedir. Bu kişiler hadis rivayet etmekle ve tarih çalışmalarıyla uğraşmışlardır. Büyük olasılıkla Nerşahî'nin *Târîh* eserini Arapça olarak devam ettirmiş ve Samânîler döneminin sonuna kadar getirmişlerdir.

Nerşahî'nin tarihî eseri birkaç isimle anılmaktadır: *Târîhu Buhârâ*, *Târîhu Nerşahî* veya *Tahkîku'l-Vilâyât*. Eser, Buhara ve Aşağı Zerafşan vahalarında yer alan şehir ve köylerin coğrafî konumlarını yansıtmaktadır. Ayrıca Nerşahî'nin çalışmasında, Buhara'nın İslam öncesi yöneticileri olan Buharhudâtlar, Arap fetihleri,

71 *Tavârih-i Guzîde Nusrât-nâme, araştırma, kritik metin, açıklamalı içerik ve özet tablolar*, der. A. M. Akromov (Taşkent: Fan, 1967).

72 *Tavârih-i Guzîde-i Nusrât-nâme, Özbekçeden çeviri V. P. Yudin*, içinde *XV-XVIII. Yüzyıl Kazak Hanlıkları Tarihi Materyalleri (Fars ve Türkçe eserlerden alıntılar)* (Alma-Ata: Nauka, 1969), 9-43.

İslam'ın yayılışı, el-Mukanna isyanı ve Samânîler dönemindeki yönetim hakkında değerli bilgiler yer almaktadır.

Nerşahî'nin Arapça yazdığı orijinal metin günümüze ulaşmamıştır. Eserin kısa bir versiyonu, 1128 yılında Ferganalı Ebu Nasr Ahmed ibn Muhammed ibn Nasr el-Kubavî tarafından Farsçaya çevrilmiştir. Yaklaşık 50 yıl sonra, eser ikinci kez Muhammed ibn Zufar ibn Umar tarafından derlenmiştir. Üçüncü kez, XIII. yüzyılın ilk yarısında bilinmeyen bir yazar tarafından yeniden düzenlenmiştir. Farsça metin üç kez yayımlanmıştır. Bunlar 1892'de Paris'te,⁷³ 1904'te Buhara'da⁷⁴ ve 1939'da Tahran'dadır.⁷⁵ Ayrıca eserin Rusça,⁷⁶ İngilizce,⁷⁷ Özbekçe⁷⁸ ve Arapça⁷⁹ çevirileri mevcuttur. 2011 yılında Taşkent'te eserin yeni bir Rusça bilimsel, yorumlu ve eleştirel çevirisi yayımlanmıştır.⁸⁰

Belhî: *Fezâil-ü Belh*

Abubekr Abdullah ibn Ömar ibn Muhammed ibn Davud el-Va'iz el-Belhî, 610/1213–1214 yılında Arapça olarak *Fezâil-ü Belh* adlı eserini kaleme almıştır. Ne yazık ki bu orijinal Arapça metin günümüze ulaşmamıştır. Ancak eserin Farsça çevirisinin birkaç nüshası günümüze kadar gelmiştir. Bu çeviri, 676/1277-1278 yılında Abdullah ibn Muhammed ibn el-Kasım el-Hüseynî ibn el-Hüseynî tarafından yapılmıştır. Daha sonra bu çeviri, birkaç nasih tarafından genişletilmiş ve günümüze üç el yazması halinde ulaşmıştır.⁸¹

73 Mohammed Nerzhakh, "Description topographique et historique de Boukhara, Suivie de texts relatifs a la Transoxiane", *Texte Persan publie par Charles Schefer* (Paris: Ernest Leroux, 1892).

74 *Ta'rih-i Narşahî* (Yeni Buhara, Kagan, 1904).

75 Abu Bekr Muhammed ibn Ca'far en-Narşahî, *Ta'rih-i Buhara*, yay. Mudarris Rizavi (Tahran, 1317/1939).

76 Muhammed Narşahî, *Buhara Tarihi*, Farsçadan çev. N. Lıkoshin, ed. V. V. Bartold (Taşkent, 1897).

77 R. N. Frye, *The History of Bukhara*, Arapça orijinalin Farsça özetinden İngilizce çev. (Cambridge, Mass., 1954).

78 Abu Bekr Muhammed ibn Ca'far Narşahî, *Buxoro Tarixi*, Farsçadan çev. A. Rasulev, ed. A. Orinboyev (Taşkent: Shark Bayozi, 1993).

79 Abu Bekr Muhammed ibn Ca'far en-Narşahî, *Ta'rih-i Buhara*, haz. 'Apraba 'an al-Fârisiyya ve kadıma ve hakka kahkahu ve allaka 'alayhi Dr. Amin 'Abd al-Majid Badawi ve Nasr Allah Mubashshir at-Tirazî (Zahâ'ir al-Arab, 40) (El-Kahire: Dar al-Ma'arif bi-Mısır, 1385/1965).

80 Muhammed en-Narşahî, *Ta'rih-i Buhara / Buhara Tarihi*, giriş yazısı: D. Yu. Yusupova; çeviri, yorum ve notlar: Ş. S. Kamoliddin; arkeolojik ve topoğrafik yorum: E. G. Nekrasova (Taşkent: SMI ASIA, 2011).

81 Ch. A. Storey, *Fars Edebiyatı: Biyo-Bibliyografik Bir İnceleme*, 3 cilt, İngilizceden çeviri, düzenleme ve ekleme: Yu. E. Bregel (Moskova: Nauka, 1972), 2/1053-1054.

Eserin sonraki nüshalarında adı şu şekilde geçmektedir: *Kitâb der fezâ'il-i Belh ve şemâ'il-i ahâlî-yi vây*.⁸² *Fezâil-ü Belh*'te, İslam öncesi Nevbahar tapınağı ve Bermekiler hakkında değerli bilgiler yer almakta, ayrıca Belh'te, Bermekiler ve Samânîlerin ortak atalarının ikamet ettiği Cabbahân mahallesi hakkında bilgiler sunulmaktadır.⁸³

Fransa Ulusal Kütüphanesi'nde (Paris) Fezâil-ü Belh'in birinci ve ikinci bölümlerini içeren bir el yazması (Ancient Fonds Persan 115) muhafaza edilmektedir. Bu nüshada, Belh şehrinin tarihi ve şehir coğrafyasıyla ilgili rivayetler bulunmaktadır. Bu el yazması 1883 yılında Chrestomathie Persane adlı derlemede yayımlanmıştır.⁸⁴ Rusya, St. Petersburg'da ise eserin üçüncü bölümünü içeren iki el yazması (C 453) bulunmaktadır. Bu bölüm Paris nüshasında yer almamaktadır. Üçüncü bölümde, Belh halkından 70 şeyh, âlim ve diğer tanınmış kişiler hakkında biyografik bilgiler ile farklı zamanlarda Belh'e gelen şehirlerden gelen kişilerle ilgili bilgiler yer almaktadır.⁸⁵ Afgan bilim insanı Abdulhay Habibi, günümüze ulaşan tüm üç el yazmasını incelemiş ve eserin kritik metnini yayımlamıştır.⁸⁶ Son dönemde ise Fezâil-ü Belh'in birinci ve ikinci bölümleri için bilimsel yorumlu bir Özbekçe çeviri yayımlanmıştır.⁸⁷

Tarihî Coğrafya Çalışmaları

Tasvire dayalı coğrafya okulunun temsilcilerinin, haritalara dayanan coğrafî eserlerinde; yollar, güzergâhlar, şehirler ve yerleşim birimleri arasındaki mesafeler, arazinin karakteri vb. hakkında bilgiler yer almaktadır. Bu tür eserler genellikle *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-memâlik* adıyla anılmıştır. Samânîler döneminde bu türden birkaç coğrafî eser kaleme alınmıştır.

82 Azad A., "The Fada'il-i Balkh and its place in Islamic Historiography", *Journal of the British Institute of Persian Studies*, 50 (2012), 79-102; Azad, Arezou, Sacred Landscape in Medieval Afghanistan: Revisiting the *Fadâ'il-i Balkh* (Oxford Oriental Monographs, XXVI) (Oxford: Oxford University Press, 2013).

83 Kamoliddin, *Samânîler: IX-X. Yüzyıllarda Özbekistan Devlet Tarihinden* (Saarbrücken: LAP, 2012), 89-90.

84 Schefer, Charles, *Chrestomatie Persane* (Paris, 1883), 1/65-103.

85 Radtke, Berndt, Theologen und Mystiker in Hurasan und Transoxanien, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 1936 (1986), Franz Steiner Verlag, 536-567; B. Radtke, "Hüraşan ve Transoksanya'da Âlimler ve Mistikler", *Orta Asya'da Tasavvuf (Yabancı Araştırmalar): Fritz Mayer (1912-1998) Anısına Makaleler Dergisi* (St. Petersburg, 2001), 40-76.

86 Abu Bekr Abd Allah ibn Umar ibn Muhammed ibn Davud el-Va'iz el-Balhî, *Fadâ'il-i Belh*, ed. Abd al-Hay Habibi (Tahran: Intişarat-i Bunyad-i Farhang-i İran, 1350/1971).

87 Abu Bekr Abdullâh ibn Umar al-Balhî, *Fada'il-i Belh (Belh Şehriniñ Erdemleri)*, önsöz ve bilimsel yorumlar: Ş. S. Kamoliddin; eser hakkında bilgi ve Farsçadan çeviri: İ. Usmonov (Taşkent: Fan Ziyosi, 2023).

Daha sonraki dönemde, haritalara dayalı tasvire yönelik coğrafyanın temeli atılmıştır. Bu okulun temsilcilerinin coğrafi eserlerinde -ki bunlar genellikle *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-memâlik* adıyla bilinirdi-yollar, güzergâhlar, şehirler ve yerleşim birimleri arasındaki mesafeler, arazinin karakteri vb. hakkında bilgiler verilmiştir. Samânîler döneminde bu türden birkaç coğrafi eser kaleme alınmıştır.

İbn Hurdâzbih: *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-memâlik*

Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh b. Hurdâzbih (ö. 300/912-13), Arap tasvire dayalı coğrafya okulunun en erken temsilcilerinden biridir. İbn Hurdâzbih, 205/820 veya 210/825 yılında Horasan'da soylu bir İranlı ailede doğmuş, ancak Bağdat'ta yetişmiştir. Dedesi Zerdüşti idi ve yaklaşık 815 yılında Bermekîlerden birinin aracılığıyla İslâm'ı kabul etmiştir. Muhtemelen o, Arapların İran'ı fetihleri sırasında son Sâsânî hükümdarı III. Yazdicerd'in kaçıyla ilgili ayrıntıları Ebû'l-Hasan el-Medâinî'ye (ö. 843) aktaran Hurdâzbih er-Râzî ile aynı kişidir.

Babası Abdullah b. Hurdâzbih, 201-203/816-819 yıllarında Taberîstan valisi olmuş, Deylem ve Taberîstan'ın dağlık bölgelerinde İslâm düşmanlarına karşı savaşmış ve cesur bir komutan olarak ün kazanmıştır. Aynı zamanda iyi eğitim görmüş bir kişi olan babası, oğluna da uygun bir terbiye vererek onu birçok ilme sevk etmiştir.

İbn Hurdâzbih, Bağdat'ta iyi bir eğitim aldıktan sonra hilâfetin yüksek idaresinde çeşitli görevlerde bulunmuştur. Özellikle el-Cibâl (Kuhistân) eyaletinde (bugünkü Kuzeybatı İran) posta ve istihbarat teşkilatının başkanı (*sâhibul-berîd ve'l-haber*) olarak görev yapmış, halife el-Mu'temid'in en yakın adamlarından biri olmuştur. Daha sonra Samerra'da Halifelik posta teşkilatının genel başkanlığına kadar yükselmiş, hayatının son yıllarını ise Bağdat'ta geçirmiştir.⁸⁸

Kaynaklardan anlaşıldığına göre, İbn Hurdâzbih tarih, coğrafya, filoloji, müzik vb. alanlarda 8 veya 9 eser kaleme almış, ancak günümüze yalnızca bir coğrafî eseri *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-memâlik* ulaşmıştır. Eserin ilk versiyonunu yaklaşık 870 yılında, nihai şeklini ise 885 yılında yazmıştır. Bu eser, Abbâsîler döneminde idari ve mali uygulamaların ihtiyaçları doğrultusunda IX-X. yüzyıllarda yaygınlık kazanan idari-coğrafi başvuru literatürü türünde yazılmış ilk çalışmadır.

88 Bosworth, C. E.. "Ebn Kordadbeh, Abu'l-Qasem 'Obayd-Allah", in *Encyclopaedia Iranica* (1997), 8/1, 37-38.

Eserde halifelik'in idari taksimatı, ticaret ve posta güzergâhları ayrıntılı biçimde anlatılmakta; şehirler arası mesafeler, kervan konaklama yerleri, her bölgeden toplanan vergi ve resimlerle ilgili bilgiler verilmektedir. İbn Hurdâzbih kendisi seyahat etmemiştir; onun başlıca bilgi kaynaklarını Bağdat arşivleri ve çağdaşı seyyahlar, askerler, tüccarlar ve diplomatlar gibi farklı ülkeleri görmüş kişilerden alınan haberler oluşturmuştur. Örneğin Bizans'a dair bilgileri, 845 yılında Bizans esaretinden kurtarılan Müslim b. Ebû Müslim el-Cermî'den; Ye'cûc ve Me'cûc seddi seferi hakkındaki bilgileri ise bu seferin başındaki Sellâm et-Tercümân'dan öğrenmiştir.⁸⁹ İbn Hurdâzbih, Müslümanlarla Karadeniz ve Hazar Denizi üzerinden ticaret yapan Ruslar (yani Vikingler) hakkında bilgi veren ilk Müslüman müellif olmuştur.⁹⁰ Eserini hazırlarken görevinden ötürü erişebildiği memur raporları ve arşiv kayıtlarından da geniş biçimde yararlanmıştır. Çalışmasında en çok Irak, Horasan ve Mâverâünnehir üzerinde durmuştur.

İbn Hurdâzbih, Arap coğrafyasında yeni bir yönelişin kurucusu kabul edilmektedir. Bu çerçevede ortaya çıkan eserler, ticaret yolları ile bu yollar boyunca yaşayan toplulukların tasvirine ayrılmıştır. Söz konusu çalışmaların en kıymetli yönü, Ptolemaios'a dayanan kitap geleneğine yaslanan önceki eserlerin aksine, çağdaş bilgiye dayanmalarındır.⁹¹

İbnü'l-Fakîh: *Kitâbü'l-Büldân*

Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî (III-IV./IX-X. yüzyıl), İbnü'l-Fakîh (X. yüzyıl başları) olarak tanınır, Batı İran'ın Hemedan bölgesinde köklü bir aileye mensuptur. O, ünlü coğrafyacı ve Sâmânî veziri Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ceyhânî'nin öğrencisidir. Yaklaşık 290/902-903 yılında büyük bir coğrafya eseri olan *Kitâbü (Ahbâri)'l-Büldân* adlı eserini

89 Mehamadiev, E. A., "IX. yüzyıl Arap coğrafyacısı İbn Hurdâzbih ve VIII-IX. yüzyılın ilk yarısında Bizans İmparatorluğu'nun askeri teşkilatı: Bizans thema sisteminin oluşum sorunları", *Perm Üniversitesi Bülteni* (2015), 4 (31), 160-171.

90 Velihanova, N., "İbn Hurdâzbih'in *Kitâb al-Masâlik wa'l-Mamâlik* adlı eserine göre ar-Razânî tüccarlarının Rus ve Yahudi tüccarlar üzerindeki ticaret yolları", *Orta Çağ'da Yakın ve Orta Doğu'da Mal ve Para İlişkileri* (Moskova: Nauka, 1979), 37-42; Novoseltsev, A. P., "IX. yüzyıl Arap coğrafyacısı İbn Hurdâzbih hakkında: Doğu Avrupa", *Feodalizm Tarihi ve Historiografisi Üzerine Araştırmalar* (Moskova, 1982), 359-365; Kalinina, T. M., "IX. yüzyılda Doğu Avrupa ticaret yolları (İbn Hurdâzbih ve İbn el-Fakîh verilerine göre)", *SSCB Tarihi* (1986) 4/68-82.

91 Bulgakov, P. G., "İbn Hurdâzbih'in *Kitâb al-Masâlik wa'l-Mamâlik* eseri: metin incelemesi ve redaksiyonların tarihlendirilmesi", *Filistin Araştırmaları Dergisi* (Moskova-Leningrad, 1958), 3 (66), 127-136.

kaleme almıştır. Bu eser aslında beş ciltten oluşan iki bin sayfalık bir külliyat iken, günümüze onun öğrencisi Alî b. Ca'fer eş-Şeyzerî'nin 413/1022 yılı civarında hazırladığı ihtisâr edilmiş versiyonu ulaşmıştır. Bu eserin el yazması, De Goeje tarafından Arap coğrafya literatürü serisi kapsamında neşredilmiştir.⁹²

1923'te Meşhed'deki İmam Ali Rıza Camii Kütüphanesi'nde, İbnü'l-Fakîh'in eserinin ikinci cildinin tam nüshasını ihtiva eden bir yazma bulunmuştur. Bu kısım, Irak'ın doğusundaki bölgeler -İran, Horasan, Mâverâünnehir ve Türkistan- hakkında zengin bilgiler içermektedir. İbnü'l-Fakîh'in başlıca kaynaklarından biri, Arap filoloğu Câhiz'in (ö. 255/869) eserleridir. Onun çalışması, Câhiz, Medâinî, Belâzurî, İbn Hurdâzbih ve Ya'kûbî gibi tarihî müelliflere dayansa da, popüler-bilimsel literatür türünde sayılmakta ve efsanevî nitelikte pek çok rivayet barındırmaktadır. Bununla birlikte, şahsî gözlemlerine dayanan bilgileri özellikle kıymetlidir. Nitekim halifeliğin sosyo-ekonomik hayatına dair verdiği ayrıntılı veriler, diğer kaynaklardan gelen bilgileri önemli ölçüde tamamlamakta ve düzeltmektedir.

Eserin Şeyzerî ihtisarına ait üç yazma günümüze ulaşmıştır. Bu yazmalar, Meşhed nüshasından daha eksiksiz bir versiyona dayanan tenkitli neşir için esas alınmıştır.⁹³ Meşhed nüshasından elde edilen bazı kısımlar ise A. S. Jamkochyan⁹⁴ tarafından Rusça tercüme ve yorumlarla birlikte yayımlanmıştır. Ayrıca, eserin Türkler ve Türkmenler⁹⁵ hakkındaki kısımlarının Rusça tercümesi de bulunmaktadır.⁹⁶

92 Compendium libri Kitâb al-boldan auctore Ibn al-Fakih al-Hamadani, ed. M. J. de Goeje, BGA, pars 5 (Lugduni Batavorum: E. J. Brill, 1885) (1939 ve 1967'de yeniden basıldı).

93 Validov, A. Z., "İbn el-Fakîh'in Meşhed yazması", *Rusya Bilimler Akademisi Bildirileri* (1924), 237-248; İbn el-Fakîh, Ebû Bakr Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hamedânî. Meşhed yazmasının Bağdat bölümünün faksimilesi, Ts'kitishvili, O. V. Ed. *Bağdat Şehrinin Tarihine Dair* (Yakın Doğu'da feodal şehirlerin doğuşu ve gelişimi üzerine materyaller) (Tiflis: Metsniereba, 1968), 183 s. + 82 s. fak.

94 İbn el-Fakîh, *Ahbâr al-Buldân*, Giriş, Arapçadan çeviri, metin neşri ve yorumlar: A. S. Camkoçyan (Erivan: Ermenistan SSC Bilimler Akademisi Yayınları, 1979).

95 İbn el-Fakîh, *Kitâb Ahbâr al-Buldân*'dan alıntılar, çev. S. Volin, *Türkmenler ve Türkmenistan Tarihi Üzerine Materyaller, VII-XV. yüzyıllar Arap ve Fars Kaynakları* (Moskova-Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yayınları, 1939), 1/151-155; İbn el-Fakîh, *Türklerle Dair Söz*, Arapçadan çeviri: F. M. Asadov, F. M. Asadov, *Erken Orta Çağ'da Türkler Hakkında Arap Kaynakları* (Bakü: Elm, 1993), 43-53.

96 İbn el-Fakîh el-Hamedânî, *Kitâb al-Buldân, Sahra Altı Afrika'nın Antik ve Ortaçağ Etnoğrafya ve Tarih Kaynakları*, VII-X. yüzyıl Arap kaynakları, metin hazırlığı ve çev. L. E. Kübbel ve V. V. Matveev (Moskova-Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yayınları, 1960), 1/47-86.

İbn Rüste: *Kitâbul-A'lâku'n-nefîse*

Ebû Alî Ahmed b. Ömer b. Rüste (ö. 300/913'ten sonra), IX. yüzyılın sonu ile X. yüzyılın ilk üçte birlik döneminde yaşamış Arap seyyahı ve ansiklopedik bilgini- dir. Aslen Fars olup İsfahan doğumludur. Muhtemelen Sâmânîlerin hâkimiyet sa- hasında yaşamıştır. Onun kaleme aldığı eser *Kitâbul-A'lâku'n-nefîse*'dir. Bu eserin yalnızca astronomi ve coğrafyaya ayrılmış 7. cildi günümüze ulaşmıştır. Söz ko- nusu cildin 903-913 yılları arasında veya 930'larda yazıldığı tahmin edilmektedir.

İbn Rüste'nin eserinde en ayrıntılı ve özgün bilgiler İran'a ayrılmıştır. Doğu Av- rupa halkları -Slavlar, Ruslar, Bulgarlar, Hazarlar, Alanlar ve diğerleri- hakkında- ki tasvirleri ise IX. yüzyılın ikinci yarısına dayanmaktadır ve günümüze ulaşan Arap coğrafya literatüründeki en eski bilgiler arasındadır.⁹⁷

İbn Rüste'nin eserinin tek yazması British Museum'da bulunmuş ve "Arap Coğ- rafyacıları Kütüphanesi" serisi kapsamında yayımlanmıştır.⁹⁸ Bundan önce eser- deki Slavlar, Burtaslar, Ruslar, Bulgarlar, Hazarlar ve Macarlara dair bölümler çı- karılarak Rusçaya çevrilmiş ve basılmıştır.⁹⁹ Daha sonra eserden Türkmenlere¹⁰⁰ ve Sahra'nın güneyindeki Afrika halklarına dair kısımlar da yayımlanmıştır.¹⁰¹

Ceyhânî: *Suveru'l-Ekâlîm, Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-memâlik*

Ebû Abd Allâh Muhammed b. Ahmed Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Nasr el-Ceyhânî (ö. 330/942), tarihçi ve coğrafyacı olup 914-922 yıllarında Sâmânîlerin vezirliğini yapmış, aynı zamanda âlimlerin hâmisisi olmuştur. Ceyhânî, birçok vezir ve devlet adamı yetiştiren ünlü Ceyhânî ailesinden gelmektedir. Kariyeri- nin erken döneminde Belhî'nin öğrencisi olmuş, ayrıca İbn Hurdâzbih'ten ders almıştır.

97 Bosworth, C. E., "Ebn Rosta, Abu Ali Ahmad", in *Encyclopaedia Iranica* (1997),8/1, 49-50.

98 Abu Ali Ahmad ibn Omar Ibn Rosteh, *Kitab al-a'lak an-nafisa*, ed. M. J. de Goeje, BGA, pars 7, (Lugduni Batavorum: E. J. Brill, 1892), 1-230 (1939 ve 1967'de yeniden basıldı).

99 Hvolson, D. A., *Abu-Alî Ahmed b. Ömer İbn-Dastâ'nın Hazarlar, Burtaslar, Bulgarlar, Macarlar, Slavlar ve Ruslar Hakkında Bilgileri* (St. Petersburg: İmparatorluk Bilimler Akademisi Matbaası, 1869).

100 İbn Rüste, *Kitâb al-A'lâk an-Nafîsa*'dan alıntılar, çev. S. Volin, *Türkmenler ve Türkmenistan Tarihi Üzerine Materyaller, VII-XV. Yüzyıllar Arap ve Fars Kaynakları* (Moskova-Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yayınları, 1939), 1/150.

101 İbn Rüste, *Kitâb al-A'lâk an-Nafîsa, Sahra Altı Afrika'nın Antik ve Ortaçağ Etnoğrafya ve Tarih Kaynakları*, VII-X. Yüzyıl Arap Kaynakları, metin hazırlığı ve çev. L. E. Kübbel ve V. V. Matveev (Moskova-Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yayınları, 1960), 1/87-89.

Mukaddesî'nin aktardığına göre Ceyhânî, felsefe, astronomi ve geometri tahsil etmiş; yabancıları toplayarak onlara uzak ülkeler ve yollar hakkında sorular yöneltmiş, çeşitli coğrafyalara nasıl gidileceğini araştırmıştır. Gerdîzî, onun vezirliği döneminde şöyle yazar:

“Vezir olunca, dünyanın her tarafına mektuplar yazdı ve tüm sarayların, kurumların tasvir edilip bir deftere geçirilmesini ve kendisine sunulmasını emretti. Bizans'tan (Rûm), Türkistan'dan, Hindistan'dan, Çin'den, Irak'tan, Suriye'den, Mısır'dan, Zenc ülkesinden, Zabul'dan, Kabil'den, Arabistan'dan ve diğer bölgelerden bu tasvirler getirildi. O da bunları dikkatle inceledi, en güzel ve uygun olanlarını seçti, övgüye layık olmayanları elledi ve Buhara'daki tüm saray görevlilerinin bu tasvirlerden yararlanmasını emretti.”

İbn Nedîm'e göre Ceyhânî gizli bir Maniheist taraftarıdır. 913'te veliaht Nasr b. Ahmed'in naipliğine getirilmiş, ertesi yıl ise henüz 8 yaşındaki Nasr II'nin (914-943 hükümdarlık yapmıştır) tahta çıkmasıyla onun veziri olmuştur. Nasr'ın küçüklüğü sebebiyle Ceyhânî, fiilen Horasan ve Mâverâünnehir'in yöneticisi konumuna geçmiştir. Ancak kısa sürede Sâ mânîlere karşı ayaklanmalar başlamış; bunların en ciddiisi onun amcası İshak b. Ahmed'in isyanı olmuştur. Bu isyanlar yüzünden Sâ mânîler bazı eyaletlerinin kontrolünü kaybetmişlerdir.

Buhara'daki büyük caminin yıkılmasından sonra Ceyhânî, minarenin inşasını finanse etmiştir. 921'de onu Buhara'da gören Ahmed b. Fadlan, halkın kendisine “eski kale” dediğini, yani hâlâ Nasr II'nin çevresindeki en nüfuzlu kişi olarak görüldüğünü kaydeder. Ancak ertesi yıl, vezirlik makamında Ebû'l-Fazl el-Belamî onun yerini almıştır. Ceyhânî'nin ölüm tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Oğlu Ebû Alî el-Ceyhânî, 938-941 yılları arasında Sâ mânî vezirliği yapmış, onun oğlu (Ebû Abdullah'ın torunu) da 974-976 yıllarında aynı görevi üstlenmiştir.

Ceyhânî yaklaşık 922 yılında *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-memâlik* başlıklı, 7 ciltlik bir coğrafya eseri kaleme almıştır. Bu eser, değeri bakımından diğer erken dönem Arap coğrafyacılarının çalışmalarıyla aynı düzeyde görülmektedir. İçeriğinde Türkistan tarihi ve tarihî coğrafyasına dair kıymetli bilgiler bulunmaktadır.

Ne var ki Ceyhânî'nin söz konusu eserinin asıl metni günümüze ulaşmamıştır. Ancak, onun parçaları daha sonraki özellikle Mervâzî, Şehristânî, Yâkût gibi bazı yazarların eserlerinde korunmuştur.¹⁰² Mesûdî, Mukaddesî, Gerdîzî, İdrisî

102 Mişin, D. E., “Câihânî ve *Kitâb al-Masâlik wa'l-Mamâlik*”, *Doğu (Oriens) Afro-Azya Toplulukları: Tarih ve Günümüz* (2009), 1/33-45.

ve Yâkut gibi birçok müellif hem Ceyhânî hakkında hem de onun çalışmasına dair bilgi vermektedir. Bazıları, aynı adı taşıyan bir eser kaleme alan İbn Hurdâzbih'in bu kitabın gerçek müellifi olduğunu ileri sürmüşse de, bu iddianın temelsiz olduğu anlaşılmaktadır. Kabil'de *Eşkalu'l-Âlem* adlı bir yazmanın bulunmasının ardından, bu eserin kayıp Ceyhânî çalışması olduğu düşünülmüştür. Ancak dikkatli bir inceleme sonucunda, bunun ya İstahrî'nin *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-memâlik*'inin ya da Belhî'nin *Suveru'l-Ekâlîm*¹⁰³ adlı eserinin Farsça tercümesi olduğu, yahut da Ebû'l-Kâsım Ceyhânî adlı bir başka müellife ait özgün bir eser bulunduğu anlaşılmıştır (İranlı araştırmacı Firûz Mansûrî'nin görüşü).¹⁰⁴

Ceyhânî'nin, tarihî coğrafya alanında -Belhî'nin temsil ettiği geleneğin aksine-bağımsız bir ekolün hatta bir "okulun" kurucusu olduğu kabul edilmektedir. Onun takipçileri arasında İbn Rüste, Mervâzî, Gerdîzî, Bekrî ve anonim *Hudûdu'l-Âlem* müellifi gibi tarihçi ve coğrafyacılar yer alır.¹⁰⁵

İstahrî: *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-memâlik*

Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârîsî (ö. 340/951-52'den sonra), klasik Arap coğrafya okulunun en erken temsilcilerinden biridir. Aslen Farslı olup İran, Arabistan, Suriye ve Mısır şehirlerine birçok seyahat gerçekleştirmiştir. O, Ebû Zeyd el-Belhî'nin (ö. 322/934) daha önce kaleme aldığı coğrafya eserini 318-321/930-933 yılları arasında yeniden işleyerek düzenlemiş, ardından yaklaşık 340/951-952 yıllarında kendi coğrafya çalışması *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-memâlik* içerisine almış ve seyahatleri sırasında topladığı verilerle önemli ölçüde zenginleştirmiştir.

İstahrî'nin eseri, kendisinden önceki coğrafyacıların çalışmalarından farklıdır. Zira o, bölgelerin ve ticaret yollarının daha ayrıntılı tanımlarını vermekte, yerleşim birimleri arasındaki mesafeleri kesin rakamlarla belirtmektedir. Bölgelerin tasvirinde iklim, madenler ve diğer doğal zenginlikler, halkın refah

103 Hudayberganov, R., "Eşkâl al-Âlam'ın yazarlık sorunu üzerine", *Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Haberleri Tarih, Felsefe ve Hukuk Serisi* (2014), 1/95-101.

104 Mişin, D. E., "Câihânî traktatını kim yazdı?" *Antik ve Orta Çağ'da Doğu Avrupa: V. T. Paşuto Anısına XV. Okumalar (Moskova, 15-17 Nisan 2003): Konferans Materyalleri*, sorumlu editör: E. A. Melnikova (Moskova: Rusya Bilimler Akademisi, Evrensel Tarih Enstitüsü, 2003), 15/175-178.

105 Göckenjan H., Zimonyi I. *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter: die Çayhani-Tradition (Ibn Rusta, Gardizi, Hudud al-Alam, al-Bakri und al-Marwazi (Wiesbaden, 2001); Galkina, E. S., "Arap coğrafya literatüründe "Türkler Üzerine" döngüsünde Doğu Avrupa etnik grupları*, *Rossica Antiqua* (2010), 1/54-98. http://history.spbu.ru/userfiles/RA_Etnosy_2010_1.pdf

seviyesi, tarım, bahçecilik ve hayvancılık ürünleri, ticaret malları gibi unsurlar ele alınmaktadır. Büyük şehirlerin anlatımında ise tarihî topografyaya dair veriler sunulmaktadır.

İbn Havkal: *Kitâbu Sûretü'l-arz veya Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-memâlik*

Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî (IV./X. yüzyıl), Bağdat asıllı Arap coğrafyacısıdır. 331/943 yılında seyahate çıkarak Kuzey Afrika, Endülüs, Sicilya, Mezopotamya, İnan ve Hindistan'ı ziyaret etmiştir. 340/951-52 yıllarında İstahrî ile görüşmüş ve onun eserindeki bazı hataları kendisine bildirmiştir. İstahrî'nin isteği üzerine bu eseri yeniden ele alıp kendi verileriyle zenginleştirerek *Kitâbu Sûretü'l-arz* veya *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-memâlik* adını vermiştir. Müellif eserini birkaç kez yeniden yazmış ve nihayet 367/977 yılında Sicilya'da tamamlamıştır. İbn Havkal'ın çalışması, İstahrî'ninki gibi, klasik Arap coğrafya okulunun en parlak dönemine aittir. Onun eserinin değeri, İstahrî'nin bize yalnızca kısaltılmış biçimde ulaşan metninin daha geniş bir versiyonunu kullanmış olmasında da yatmaktadır.

İbn Havkal'ın eseri birkaç yazma nüsha hâlinde günümüze ulaşmıştır. Önce M. J. de Goeje¹⁰⁶ tarafından Arap coğrafya literatürü serisi kapsamında yayımlanmış, daha sonra ise daha kapsamlı bir yazmaya dayanarak J. H. Kramers¹⁰⁷ tarafından yeniden neşredilmiştir. İbn Havkal'ın eserinin eksik İngilizce¹⁰⁸ ve tam Fransızca çevirileri mevcuttur.¹⁰⁹ Eserin bazı bölümleri Özbekçe¹¹⁰ ve Rusça'ya¹¹¹ çevrilmiştir. Eserden bazı bölümler de Rusça çeviri olarak yayınlanmıştır.¹¹² İbn Havkal'ın

106 *Viae et Regna Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu'l Kasim Ibn Haukal*, ed. M. J. de Goeje, BGA, pars 2 (Lugduni Batavorum: E. J. Brill, 1873).

107 *Abu'l-Kasim Ibn Haukal an-Nasibi, Opus geographicum*, ed. J. H. Kramers, edition tertia, BGA, pars 2. (Lugduni Batavorum: E. J. Brill, 1967).

108 [Ebn Haukal] *The Oriental Geography of Ebn Haukal, an Arabian traveller of the tenth century*, translated from a Manuscript in his own Possession, collated with one preserved in the Library of Eton College, by W. Ouseley, (London, 1800).

109 İbn Hawqal Muhammad ibn Ali al-Nasibi, Abu-l-Qasim, *La Configuration de la Terre (Kitab surat al-ard)*, trad. de l'arabe et introd. J. H. Kramers, G. Wiet, Preface de Andre Miquel, tome I-II (Paris: Maisonneuve, 2001).

110 İbn Havkal, *Sûrat al-Ard*, Arapçadan çeviri ve açıklamalar: Ş. S. Kamoliddin (Taşkent: Özbekistan Milli Ansiklopedisi Devlet Bilim Yayınları, 2011).

111 Kamoliddin, İbn Havkal ve eseri *Sûrat al-Ard, Yeryüzü Manzarası. Cürcan. Hazar Denizi*, 1. Cilt (Saarbrücken: LAP, 2017); Kamoliddin, İbn Havkal ve eseri *Sûrat al-Ard*, 2. Cilt (*Horasan*. Saarbrücken: LAP, 2018); Kamoliddin, İbn Havkal ve eseri *Sûrat al-Ard, Mavera' an-Nahr*, 3. Cilt (Saarbrücken: LAP, 2021).

112 İbn Havkal. *Kitâb al-Masâlik wa-l-Mamâlik*ten alıntılar, çev. S. Volin, *Türkmenler ve Türkmenistan Tarihi Üzerine Materyaller*, VII-XV. Yüzyıllar Arap ve Fars Kaynakları (Moskova-Leningrad: SSCB Bilimler

eserinin muhtasar redaksiyonlarına ait yazmalar, Paris Millî Kütüphanesi ile İstanbul'daki Ayasofya Camii ve Topkapı Sarayı kütüphanelerinde muhafaza edilmektedir. Ayrıca bu eserden bazı bölümler Rusçaya çevrilerek yayımlanmıştır.¹¹³

Mes'ûdî: *Kitâbu't-Tenbîh ve'l-işrâf, Mürûcü'z-zehab ve me'âdinü'l-cevher*

Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî (ö. 345/956), Bağdat doğumlu Arap tarihçi, coğrafyacı ve seyyahıdır. Kendisi, tarihî ve coğrafî bir ansiklopedi olan *Kitâbu't-Tenbîh ve'l-işrâf* adlı eserin de müellifidir. Bu eser, S. L. Volin'in çevirisiyle *Öğüt ve İkna Kitabı*, V. Minorsky'nin çevirisiyle ise *Bildiriş ve Övünç Kitabı* olarak aktarılmaktadır. Aslında bu eser, Mes'ûdî'nin *Mürûcü'z-zehab ve me'âdinü'l-cevher* adlı eserinin özetlenmiş bir versiyonudur. Eserin ilk kısmı kozmogonik ve doğa bilimlerine dair bölümler içerir, Persler, Romalılar ve Bizans tarihini anlatır ve Doğu Avrupa ile Türkistan halkları hakkında özgün coğrafî ve tarihî bilgiler sunar; özellikle Slavlar, Ruslar, Hazarlar, Bulgarlar ve Türkler hakkında bilgiler verir.¹¹⁴ Mes'ûdî'nin bu eseri, *Arap Coğrafyacılar Kütüphanesi* serisi kapsamında yayımlanmıştır.¹¹⁵ Ayrıca eserin Fransızca tercümesi¹¹⁶ mevcuttur. Eserden alınan parçalar Rusçaya çevrilmiş ve yayımlanmıştır.¹¹⁷ Yakın zamanda, Mes'ûdî bu eserin Rusça çevirisinin birinci kısmı da yayımlanmıştır.¹¹⁸

Akademisi Yayınları, 1939), 1/181-184; İbn Havkal, *Kitâb Sûrat al-Ard, Sahra Altı Afrika'nın Antik ve Ortaçağ Etnoğrafya ve Tarih Kaynakları*, X-XII Yüzyıllar Arap kaynakları, metin hazırlığı ve çev. V. V. Matveev ve L. E. Kübbel (Moskova-Leningrad: Nauka, 1965), 2/33-70; İbn Havkal, *Kitâb Sûrat al-Ard*'ten alıntılar, Arapçadan çev. O. B. Frolova, *Orta ve Orta Asya Tarihi Materyalleri*, X-XIX yüzyıllar (Taşkent: Fan, 1988), 18-20.

113 İbn Havkal, Kısa redaksiyon, *Sahra Altı Afrika'nın Antik ve Ortaçağ Etnoğrafya ve Tarih Kaynakları*, X-XII Yüzyıllar Arap Kaynakları, metin hazırlığı ve çev. V. V. Matveev ve L. E. Kübbel (Moskova-Leningrad: Nauka, 1965), 2/223-225.

114 Kalinina, T. M., "X. yüzyıl Arap bilgini al-Mas'ûdî'nin *Kitâb at-Tanbih wa-l-Ishraf*", *Rusya Beşeri Bilimler Vakfı Bülteni* (2001), 1/14-21.

115 Al-Masudi, *Kitab at-tanbih wa-l-ishraf*, ed. M. J. de Goeje, BGA, pars 8, Lugduni Batavorum (E. J. Brill, 1894) (1939 и 1967'de yeniden basıldı).

116 Maçoudi, *Le livre de l'avertissement et de la revision*, trad. Par B. Carra de Vaux (Paris, 1897).

117 Al-Masudi, *Kitâb at-Tanbih wa-l-Ishraften* alıntılar, çev. S. Volin, *Türkmenler ve Türkmenistan Tarihi Üzerine Materyaller*, VII-XV. Yüzyıllar Arap ve Pars Kaynakları (Moskova-Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yayınları, 1939), 1/166; Al-Masudi, *Kitâb at-Tanbih wa-l-Ishraf, Sahra Altı Afrika'nın Antik ve Ortaçağ Etnoğrafya ve Tarih Kaynakları*, VII-X Yüzyıllar Arap kaynakları, metin hazırlığı ve çev. L. E. Kübbel ve V. V. Matveev (Moskova-Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yayınları, 1960), 1/243-252.

118 Abu-l-Hasan al-Mas'ûdi, *Uyarı ve Gözden Geçirme Kitabı*, 1. Cilt, çev. V. M. Beylis, yay. haz. T. M. Kalinina ve O. B. Bubenok (Moskova: Dmitry Pozharsky Üniversitesi, 2021).

Makdisî: *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*

Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şâmî el-Beşşârî (ö. 390/1000 civarı), Kudüs doğumlu olup İslam ülkelerinde uzun bir seyahat gerçekleştirmiş ve bu seyahat sırasında Horasan ve Mâverâünnehir'i de ziyaret etmiştir. Kendisine ait coğrafi eser *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, ilk olarak 375/985 yılında Sâmânî hükümdarları için kaleme alınmıştır. Daha sonraki yıllarda eserin ikinci bir redaksiyonu hazırlanmış ve bu kez Fâtımîlere sunulmuştur.

Eserin değeri, yazarın önceki kaynaklardan yararlınsa da temelini kendi gözlemlerine dayandırmasında yatmaktadır. Giriş bölümünde genel coğrafi bilgiler ve İslam ülkelerine dair genel bir değerlendirme yer almakta, ardından her ülkenin ayrıntılı bir tanımı yapılmaktadır. Eserin ana kısmı İran (Acem) ve Doğu (El-Meşrik) bölgelerinin tanımına ayrılmıştır. Mâverâünnehir terimi yerine, İstahrî ve İbn Havkâl'ın Amuderya'nın kuzey ve kuzeydoğusundaki topraklar için kullandığı "al-Haytal" terimi tercih edilmiş, bu da Eftalit ülkesini ifade etmektedir.

Her bölge tanımlanırken yazar öncelikle coğrafi ve iklim özellikleri, idari bölünme ve şehirlerin önemli yapıları hakkında bilgi vermektedir. Şehirler söz konusu olduğunda, konumları, boyutları, önemi ve özellikle yönetim binaları, camiler, mahalleler ve pazarların tam konumu detaylı olarak belirtilmektedir. Ayrıca surlar, kapılar, diğer anıtsal yapılar ve binalar ile bunların boyutları ve yapım malzemeleri de ayrıntılı şekilde tarif edilmektedir.

Ardından bölge nüfusu, dini mensubiyeti, ekonomik durumu, kültürü, günlük yaşamı ve siyasi yapısı anlatılmaktadır. Nüfusun geçim kaynakları -tarım, maden çıkarımı, zanaat, su temini sistemi, meyve ve ekin türleri, hayvancılık, madenler; uzunluk, ağırlık ve hacim ölçüleri, para sistemi; nüfusun etnik yapısı, dilleri ve lehçeleri, gelenekleri, örf ve kıyafetleri- ayrıntılı biçimde sıralanmaktadır. Vergi sistemi, gümrük oranları, posta teşkilatı, güzergâhlar, duraklar ve aralarındaki mesafeler de detaylı şekilde verilmiştir. Makdisî'nin verdiği tüm bu bilgiler, özellikle Türkistan'ın da dahil olduğu halifelik ülkelerinin tarihi ve tarihi coğrafyası açısından son derece önemli bir kaynak teşkil etmektedir.

Eser, de Gu'enin Arap Coğrafyacılar Kütüphanesi serisinde yayımlanmıştır.¹¹⁹ Eserin Fransızca¹²⁰ ve İngilizce çevirileri mevcuttur;¹²¹ ayrıca bazı bölümlerinin Rusçaya çevirileri yayımlanmıştır.¹²²

Tarihî-Biyografik Eserler

Sâmânîler dönemi bilim ve kültür tarihine dair değerli bilgiler, âlimlerin, şairlerin ve devlet adamlarının biyografilerinden oluşan tarihî-biyografik eserlerde yer almaktadır. Bu tür biyografilerde, kimi zaman diğer bilinen kaynaklarda bulunmayan tarih ve tarihî coğrafya hakkında da önemli bilgilere rastlanmaktadır.

Se'âlebî: *Yetîmetu'd-dehr fî mehâsin-i ehli'l-asr, Kitâbu Letâ'ifu'l-Ma'ârif*

Ebû Mansûr Abdülmelik bin Muhammed es-Se'âlebî (429/1037-38 yılında vefat etmiştir), Nişâbur asıllı bir tarihçi, filolog ve şairdir. Çok seyahat etmiş, âlimler ve şairlerle görüşmüş, bir süre Buhara, Harezm, Cürcân ve Gazne'de hükümdarların saraylarında yaşamıştır. Ona yaklaşık elli eser nispet edilmektedir ki, bunların en önemlileri arasında tarihî-filolojik nitelikteki antolojisi *Yetîmetu'd-dehr fî mehâsin-i ehli'l-asr* yer almaktadır. Bu eserde, Sâmânîler dönemi Horasan ve Mâverâünnehir şairleri hakkında ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Se'âlebî'nin bu eseri, daha sonraki yüzyıllarda İslâmî Doğu edebiyatında yaygınlaşan “tezkire” türünde kaleme alınmış ilk eser olma özelliğini taşımaktadır.

119 Descriptio Imperii Moslemici auctore... Schams'o'd-din Abu Abdallah Mohammed ibn Ahmed ibn Abi Bakr al-Banna al-Basshari al-Mokaddasi, ed. M. J. de Goeje, BGA, pars 3 (Lugduni Batavorum: E. J. Brill, 1872) (1939 ve 1967'de yeniden basıldı).

120 Al-Muqaddasi, Description de l'oxidant Musulman, Texte Arabe et traduction française avec um introduction, des notes et quatre index par Charles Pellat (Alger: Editions Carbonel, 1950).

121 Al-Muqaddasi, *The Best Divisions for Knowledge of the Regions*, A Translation of *Ahsan al-Taqasim fi Ma'rifat al-Aqalim*, translated by B. A. Collins, reviewed by M. H. al-Tai (London, 1994).

122 Al-Mukaddasi'den “Ahsan at-Taqasim fi Ma'rifat al-Aqalim” Alıntılar, çev. S. Volin, *Türkmenler ve Türkmenistan Tarihi Üzerine Materyaller*, VII-XV. Yüzyıllar Arap ve Fars Kaynaklar (Moskova; Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yayınları, 1939), 1/184-208; Al-Mukaddasi, *Ahsan at-Taqasim fi Ma'rifat al-Aqalim*, *Afrika'nın Güney Sahra Bölgelerinin Etnoğrafyası ve Tarihi Üzerine Eski ve Orta Çağ Kaynakları*, X-XII. Yüzyıllar Arap Kaynakları, metinlerin hazırlanması ve çev. V. V. Matveev ve L. E. Kubbelya (Moskova; Leningrad: Nauka, 1965), 2/71-80. Bu alıntılar, al-Mukaddasi'nin coğrafi eseri *Ahsan at-Taqasim fi Ma'rifat al-Aqalim*'den seçilmiş pasajları içermektedir ve Orta Asya, Horasan ve Maveraünnehir bölgelerinin, ayrıca İslam ülkelerinin coğrafi, ekonomik, kültürel ve sosyal yapıları hakkında değerli bilgiler sunmaktadır. Çeviri ve editörlük çalışmaları, eserin Arapça orijinal metninden yapılmıştır ve metin, araştırmacılara hem tarihi coğrafya hem de etnoğrafya alanında kaynak teşkil etmektedir.

Eser ayrıca Sâ mânîler dönemi Türkistan tarihine ve kültür tarihine dair değerli bilgileri de içermektedir. Günümüze birkaç nüsha hâlinde ulaşmış olup, tenkitli metni yayımlanmıştır.¹²³ Ayrıca eser Özbekçeye tercüme edilmiştir.¹²⁴

Se'âlebî'nin ikinci tarihî eseri *Kitâbu Letâ'ifu'l-Ma'ârif* adını taşımaktadır. Eser, Türkistan'ın tarihine ve kültür tarihine dair önemli bilgilerin de verildiği on bölümden oluşmaktadır; özellikle Semerkant'ta kâğıt üretimi hakkında bilgiler içermektedir.¹²⁵ Bu eserin İngilizce tercümesi mevcuttur.¹²⁶ Ayrıca eser Özbekçeye de çevrilmiştir.¹²⁷

Nesefî: *el-Kand fî zikri 'ulemâ'i Semerkand*

Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî es-Semerkandî (ö. 537/1142), Nesef doğumlu ansiklopedik bir âlim olup, hayatının büyük kısmını Semerkant'ta geçirmiştir. Kaynaklardan, Nesefî'nin hadis ilmi, fıkıh, tarih, filoloji, tefsir ve diğer ilim dallarında yüzü aşkın eser kaleme aldığı bilinmektedir; ancak bunlardan günümüze yalnızca yaklaşık on tanesi ulaşmıştır. Bunlar arasında, ansiklopedik bir çalışma olan *Matla' an-nucûm ve-majma' al-ulûm* adlı eserin eşsiz bir yazma nüshası bulunmaktadır.

Günümüze ulaşan eserleri arasında, en çok dikkat çekenlerden biri de onun tarihî-biyografik çalışması olan *el-Kand fî zikri 'ulemâ'i Semerkand* adlı eserdir. Bu eser, günümüze ulaşmamış olan Ebû Sa'd Abdurrahmân bin Muhammed el-İdrisî'nin (ö. 405/1015) *Târîhu Semerkand* ile Ebû'l-Abbâs Ca'fer bin Muhammed el-Mustagfirî'nin (ö. 432/1041) yine aynı adla anılan *Târîhu Semerkand* çalışmalarının bir devamı niteliğindedir.

Nesefî'nin bu eseri, Semerkant'ta VIII. yüzyıl ortalarından yazarın yaşadığı XII. yüzyıla kadar yaşamış olan âlimler ile hadis râvilerinin biyografilerinden

123 Abu Mansur Abd al-Malik b. Muhammad al-Tha'alibi, *Yatimat al-dahr fi mahasin ahl al-asr*, 4. cilt (Al-Qâhira: 1377-1378/1956-1957).

124 Abû Mansûr al-Tha'âlibî, *Yatimat ad-dahr fi mahosin al-'asr*, taqdimchi, tarjimon va izohlar bilan I. Abdullaev (Toshkent: Fan, 1976).

125 Latoifo I-moarif, auctore Abu Mansur Abdolmalik ibn Mohammad ibn Isma'il at-Tha'alibi, ed. by P. de Jong (Lugduni Batavorum: E. J. Brill, 1867).

126 Al-Tha'alibi, *The Lata'if al-ma'arif, The Book of curious and entertaining information*, translated with introduction and notes by C. E. Bosworth (Edinburgh: The University Press, 1968).

127 Abû Mansûr al-Tha'âlibî, *Ajoyib ma'lumotlar*, taqdimchi, tarjimon, izoh va ko'rsatkichlarni tuzuvchi I. Abdullayev (Toshkent: Abdullo Qodiriy, 1995).

oluşmaktadır. Toplamda yaklaşık 1200 biyografi ihtiva etmektedir. Bunlar arasında Semerkant'tan olan âlimler yanında, ilim gayesiyle Türkistan'ın diğer şehirlerinden Semerkant'a gelen, hadisleri toplamak, aktarmak ve sistematize etmekle meşgul olan âlimler de bulunmaktadır. Her biyografide, kısa hayat hikâyesinden sonra isnâd zinciri, yani hadis râvilerinin silsilesi verilmekte olup, bu zincir, biyografisi verilen şahıstan başlayarak Hz. Muhammed'in (sav) sözlerine ulaşmaktadır. Eserde biyografik mahiyetteki bilgilerle birlikte, Semerkant'ın ve onun bölgesinin tarihi ile tarihî topografyasına dair kıymetli kayıtlar da mevcuttur. Bu bilgiler özellikle önemlidir, zira Nesefî hayatının büyük bir kısmını Semerkant'ta geçirmiş ve dolayısıyla şehrin topografyasına hakim olmuştur. Ayrıca eserde Sâ mânîler hanedanının bazı temsilcilerinin de biyografilerine yer verilmiştir. Özellikle İsmâîl b. Ahmed es-Samânî'nin biyografisi, diğer kaynaklarda bulunmayan özgün bilgileri ihtiva etmektedir.¹²⁸

Bu eserin eksik fakat eşsiz bir yazma nüshası İstanbul'daki Süleymaniye Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir.¹²⁹ Nesefî'nin bu eseri, öğrencisi Ebû'l-Fadl Muhammed b. Abdulcelîl es-Semerkandî tarafından ihtisar edilmiş olup, onun yazma nüshası Paris'teki Millî Kütüphane'de bulunmaktadır.¹³⁰ Her iki yazma nüsha büyük değer taşımaktadır, zira birçok yerde birbirlerini tamamlamakta, her biri diğerinde bulunmayan bölümleri ihtiva etmektedir. Eserin Arapça metni iki kez yayımlanmıştır: birincisinde yalnızca İstanbul yazması esas alınmıştır,¹³¹ ikincisinde ise her iki yazma nüsha dikkate alınmıştır.¹³²

Sem'ânî: *Kitâbu'l-Ensâb*

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî el-Mervezî (ö. 562/1166), aslen Arap kökenli olup Merv şehrinden gelmektedir. O, zengin

128 Ş. S. Kamoliddin, *Novyy istochnik po istoricheskoy geografii Sredney Azii: Noveyshiye issledovaniya sochineniya "al-Kand fi zikr ulama Samarkand"* Abu Hafis 'Umar ibn Muhammad an-Nasafi (Saarbrücken: LAP, 2014).

129 Abû Hafis Umar ibn Muḥammad an-Nasafi, *Al-Kand fi zikr ulama Samarkand*, Rkp. Biblioteka Suleymaniyya (İstanbul), Inv. № Turhan Valide 70, l. 1r-198r.

130 Abû'l-Fadl Muḥammad ibn Abd al-Jalil as-Samarkandi, *Muntakhab Kitab al-Kand*, Rkp. Bibliothèque nationale de France, Inv. № Arabe 6284, l. 1v-75r.

131 Najm ad-Din Umar ibn Muḥammad ibn Aḥmad an-Nasafi, *Al-Kand fi zikr ulama Samarkand*, ed. Muḥammad Nazar al-Faryabi (Al-Madina: Maktabat al-Kausar, 1412/1991).

132 Najm ad-Din Umar ibn Muḥammad ibn Aḥmad an-Nasafi, *Al-Kand fi zikr ulama Samarkand*, ed. Yûsuf al-Ḥadi (Tehran: Âyina-i Miras (Mir'at at-turas), 1378/1420/1999).

tarihî-filolojik geleneklere ve kendi mektebine sahip kadim bir âlimler ailesine mensuptu; bu okulda dönemin birçok âlimi yetişmiştir. Sem'ânî, çocuk yaşta anne ve babasını kaybetmiş, amcalarının himayesinde büyümüştür. İlk eğitimini aldıktan sonra uzun yıllar boyunca Horasan, Mâverâünnehir, Irak, Hicaz ve Suriye şehirlerinde seyahat etmiş, sekiz yıl Bağdat'ta yaşamıştır. 538/1143-44 yılında Merv'e dönmüş, sonraki yıllarda ise Türkistan şehirlerinde seyahat etmiştir.

Kaynaklardan bilindiğine göre, Sem'ânî tarih, coğrafya, filoloji, fıkıh ve hadis ilimleri alanında elliden fazla eser kaleme almıştır. Bunlar arasında Ebû Bekr el-Hatîb el-Bağdâdî'nin Târîhu *Bağdat* adlı eserine yazdığı zeyl ve *Târîhu Merv* bulunmaktadır. Ancak eserlerinin büyük bir kısmı günümüze ulaşmamış, sadece adları ve başka eserlerdeki alıntılar yoluyla bilinmektedir.¹³³

Günümüze ulaşan eserlerinden biri tarihî-biyografik eserler kategorisine giren *el-Mu'cem* olup, yazma nüshası İstanbul Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir ve oldukça eski bir nüshadır. İstinsah tarihi 647/1249-50'dir.¹³⁴ Aslında bu eser, *Mu'cemu'ş-Şuyûh* adlı çalışmanın kısaltılmış bir versiyonudur ve *Müntehab Mu'cemu'ş-Şuyûh* olarak adlandırılmıştır. Bu eser 1996 yılında Riyad'da Muvaffak bin Abdullah bin Abdulkadir'in tahkikiyle yayımlanmıştır.¹³⁵

Sem'ânî'nin günümüze ulaşan eserlerinden ayrıca *et-Tahbîr fi'l-Mu'cemu'l-Kebîr* zikredilmelidir. Eserin eşsiz yazma nüshası Şam'da muhafaza edilmektedir. 1975 yılında Bağdat Üniversitesi'nde Munîra Nâcî Sâlim'in neşriyle iki cilt hâlinde yayımlanmıştır.¹³⁶ Bu eser, Ebü'l-Kâsım Süleymân ibn Ahmed el-Lahmî *et-Taberânî*'nin (ö. 360/970-71) *el-Mu'cemu'l-Kebîr* adlı eserine yapılmış bir şerhtir.¹³⁷

Fakat Sem'ânî'nin en büyük değere sahip eseri, IX-XII. yüzyıllar Türkistan tarih ve kültür tarihi için kıymetli bir kaynak olan tarihî-biyografik sözlük *Kitâbu'l-Ensâb*'dir. Eser, Arap alfabesinin harflerine göre düzenlenmiş bölümlere ayrılmıştır. Her bölüm, ilgili harfle başlayan nisbelere dair maddelerden oluşmaktadır. Bu maddeler, belirli bir nisbe ile tanınan kişilerin biyografilerini içermektedir.

133 Kamoliddin, *Kitab al-Ansab* Abu Sa'd Abdalkarim ibn Muḥammad as-Sam'ani kak istochnik po istorii i istorii kul'tury Sredney Azii, ed. P. G. Bulgakov (Tashkent: Fan, 1993).

134 Brockelmann C., *Geschichte der Arabischen Litterature*, Erster Supplementband (Leiden, 1937), 54.

135 Abu Sa'd Abd al-Karim ibn Muḥammad as-Sam'ani al-Tamimi, *Muntakhab Mu'jam ash-Shuyukh*, ed. Muwaffaq ibn Abd Allah ibn Abd al-Qadir (Ar-Riyad, 1417/1996).

136 Abu Sa'd Abd al-Karim ibn Muḥammad as-Sam'ani al-Tamimi, *At-Tahbir fi'l-Mu'jam al-Kabir*, 2 vols, ed. Munira Naji Salim (Baghdad, 1395/1975).

137 Sezgin F., *Geschichte des Arabischen schrifttums*, 9 cilt, (Leiden: E. J. Brill, 1967- 1975), 1/195-196.

Nisbe, kişinin menşei, soyu veya kabilesinden türeyen isimdir. Sem'ânî, bu nisbelerin yanı sıra fazilet veya eksiklikleri ifade eden lakapları, meslek veya zanaata dayalı isimleri de eserine dâhil etmiştir. Eserin en önemli özelliklerinden biri, yer adlarını verirken her harfin harekesini tam olarak belirtmesi, bazen bu adların birkaç varyantını, ayrıca ilk Türkçe veya Farsça biçimlerini ve Arapçalaştırılmış şekillerini sunmasıdır. Sem'ânî, zikrettiği herhangi bir yerleşim birimi hakkında ayrıca coğrafî konumu, dikkat çekici özellikleri ve burada meydana gelmiş tarihî olaylar hakkında da bilgi vermektedir.

Kitâbu'l-Ensâb geniş bir konu yelpazesini kapsamaktadır. Bu kapsamda biyografik malumatların yanı sıra, tarih, tarihî coğrafya, şehir topografyası, bilim ve kültür tarihi hakkında da pek çok bilgi içermektedir. Eserin kapsadığı kronolojik dönem en eski zamanlardan XII. yüzyıla kadar uzanmakta, coğrafi açıdan ise Batı'da Müslüman İspanya'dan Doğu'da Çin'e kadar geniş bir alanı kapsamaktadır. Sem'ânî'nin Türkistan tarihi hakkındaki malumatları özellikle ilgi çekicidir. O, çeşitli askerî hareketler, halk ayaklanmaları, siyasî çekişmeler, ihtilaller ve bölgedeki diğer tarihî olaylar hakkında bilgi vermektedir; bunların birçoğu başka kaynaklarda yer almamaktadır. Eserde ayrıca es-Sem'ânî nisbesine tahsis edilmiş özel bir madde bulunmaktadır. Burada, başka kaynaklarda bulunmayan Sâmânî ailesine dair kıymetli biyografik bilgiler verilmiştir. Yine el-Cebbahânî nisbesi hakkındaki maddede, Belh bölgesinde yer alan Cebbahân köyü hakkında bilgiler ve burada IX-X. yüzyıllarda yaşamış hadis râvilerinin biyografileri yer almaktadır.¹³⁸

Sem'ânî'nin eseri, dünyanın farklı kütüphanelerinde muhafaza edilen birçok yazma nüsha hâlinde günümüze ulaşmıştır. 1912'de British Museum'daki yazma nüshanın tıpkıbasım metni yayımlanmıştır.¹³⁹ Bunun yanı sıra, eserin çeşitli tahkikli baskıları da yapılmış¹⁴⁰ ve Rusçaya çevirisiyle birlikte seçme parçalar neşredilmiştir.¹⁴¹

138 Kamoliddin, *Abu Sa'd Abd al-Karim as-Sam'anii i ego trud "Kitab al-Ansab": Vazhnyy istochnik po istorii i istorii kul'tury Sredney Azii* (Saarbrücken: LAP, 2018).

139 The *Kitab al-Ansab* by Abd al-Karim ibn Muhammed al-Sam'ani, reproduced in facsimile from the Ms. in the Br. Mus. Add. 23.355 with an introduction by D. S. Margoliouth (Leiden-London, 1912 (GMS XX).

140 Abu Sa'd Abd al-Karim ibn Muḥammad as-Sam'ani, *Al-Ansab*, ed. Abd ar-Raḥman al-Mu'allimi al-Yamani, 12 vols (Bayrut: Muḥammad Amin Damaj, 1980–1981).

141 "Iz vlecheniya iz *Kitab al-Ansab* Abu Sa'da as-Sam'ani", perevod S. Volina, In *Materialy po istorii turkmen i Turkmenii. Tom 1. VII–XV vv. Arabskiye i persidskiye istochniki* (Moskva; Leningrad: Izdatel'stvo AN SSSR, 1939), 325–343; Kamoliddin, *Svedeniya "Kitab al-Ansab" Abu Sa'da as-Sam'ani, Perevod s arabskoho*

Sonuç

Sâmânîler hanedanı döneminde Türkistan tarihine dair kaynakların incelenmesi bizi şu sonuçlara götürmektedir:

- Türkistan'da İslâm döneminin en erken belgeleri VIII. yüzyıla aittir. Ancak Sâmânîler döneminden günümüze hiçbir belge ulaşmamıştır. Bazı rivayet kaynaklarında Sâmânîler dönemine ait mektupların metinleri muhafaza edilmiştir. Özellikle, Emir Nasr b. Ahmed'in (301-331/914-943 yıllarında hüküm sürmüştür) 327/938-39 yılında sarayına elçilik gönderen Çin hükümdarına yazdığı mektubun metni, İbnü'z-Zübeyr'in (XI. yüzyıl) *Kitâbu'z-Zehâ'ir ve't-Tuhâf* adlı eserinde korunmuştur.

- Moğol öncesi döneme ait genel tarih eserleri, Sâmânîler hanedanı döneminde Türkistan tarihi hakkında ayrıntılı bilgiler içermektedir. Moğol fethi sonrasında kaleme alınmış bazı tarihî kaynaklarda da Sâmânîler devri tarihine dair kıymetli bilgiler bulunmaktadır.

- Ne yazık ki Arapça yazılmış ve *Târîhu Âl-i Sâmân* adı verilen Sâmânîler hanedanı tarihi günümüze kadar ulaşmamıştır. Ancak, Sâmânîler döneminde Türkistan tarihine dair bazı bilgiler, Gazneliler ve diğer hanedanların tarihini anlatan eserlerde yer almaktadır.

- Orta Çağ'da, bölümleri tarihe ayrılmış ve Sâmânîler dönemi Türkistan tarihine dair bilgiler içeren ansiklopedik eserler de kaleme alınmıştır. Bunlara Makdis'in *Kitâbu'l-Bad' ve't-Târîh*, Hârizmî'nin *Mefâtîhu'l-'Ulûm* ve Mervezî'nin *Tabâ'i'ul-Hayevân* adlı eserleri dâhildir.

- Orta Çağ kaynakları arasında ayrı bir grubu, Türkistan'ın belli bölgelerinin ve komşu yörelerin tarihine adanmış bölgesel tarihler oluşturmaktadır. Bu eserlerde de Sâmânîler dönemine ilişkin kıymetli bilgiler bulunmaktadır.

- Yazılı kaynaklardan bilindiğine göre, Orta Çağ'da Merv, Buhara, Semerkant, Nesef, Keş, Tirmiz ve diğer bazı Türkistan şehirlerinin tarihleri yazılmıştır. Ancak bunlardan sadece Nerşahi'nin (ö. 348/960) *Târîhu Buhârâ* günümüze ulaşmıştır. Bu eser, Buhara'nın Sâmânîlerin başkenti olması hasebiyle, Sâmânîler dönemi Türkistan tarihine dair değerli bilgiler içermektedir.

i kommentarii. In Materialy po etnogenezu i etnicheskoy istorii tyurkskikh narodov Tsentral'noy Azii (Toshkent, 2003), 63-89.

- Erken İslâm döneminde, Müslümanların Asya ve Afrika'daki çeşitli ülkelere ve bölgelere yaptıkları askerî seferleri ve fetihleri konu alan askerî tarih eserleri yazılmıştır. Sâ mânîler döneminde kaleme alınmış askerî tarih eserlerinden biri, İbn A'sam el-Kûfî'nin *Kitâbu'l-Futûh*'udur.

- Sâ mânîler döneminde Türkistan ve komşu ülkeleri ziyaret eden seyyahların notları bizim için özel bir değer taşımaktadır. Bu türden iki eser günümüze ulaşmıştır. Bunlardan biri, Halife el-Muktedir'in 309-310/921-922 yıllarında Bulgarlara gönderdiği elçilik heyetine katılan İbn Fadlan'ın seyahat notudur. Diğeri ise, Sâ mânî hükümdarı Nasr b. Ahmed'in (301-331/914-943) saray şairi olan Ebû Dulef'e ait iki seyahatnamedir. Ebû Dulef, 327/939 yılında Buhara'ya gelen Çin elçilik heyetinin dönüş yolculuğunda (yaklaşık 331/942 yılında) Çin'e kadar eşlik etmiştir.

- IX-X. yüzyıllar, İslâm coğrafya okulunun ortaya çıktığı dönemdir. Bu okulun kurucusu, Hârezmi büyük matematikçi, astronom, coğrafyacı ve tarihçi Ebû Abdullah Muhammed b. Mûsâ el-Harizmî'dir (ö. 850). Onun *Kitâbu Sûratü'l-Arz* adlı eseri, Arapça kaleme alınmış ilk coğrafya kitabı olup coğrafî bilginin yeni bir çağını başlatmıştır. Ayrıca bu eser, matematiksel coğrafyada Antik Yunan gelenegini sürdüren ilk çalışma olup bu bilimin gelişimine büyük etki yapmıştır.

- Haritalara dayanan betimleyici coğrafya okulunun eserlerinde, yollar, güzergâhlar, şehirler ve yerleşim yerleri arasındaki mesafeler, arazinin özellikleri vb. hakkında bilgiler verilmiştir. Bu tür eserler genellikle *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-memâlik* olarak adlandırılmıştır. Sâ mânîler döneminde de böyle birçok coğrafya eseri yazılmıştır.

- Vergi ve haraç sistemine dair eserlerde, ekonomi ve maliye tarihi bakımından önemli bilgiler yer almaktadır. Sâ mânîler döneminde Kudâme b. Ca'fer'in (ö. 310/922 ile 337/948 arasında) *Kitâbu'l-Harâc* adlı eseri kaleme alınmıştır.

- Sâ mânîler döneminde bilim ve kültür tarihine dair değerli bilgiler, âlimlerin, şairlerin ve devlet adamlarının biyografilerinden oluşan tarihî-biyografik eserlerde muhafaza edilmiştir. Bu biyografilerde, bazen diğer bilinen kaynaklarda bulunmayan tarih ve tarihî coğrafya bilgileri de yer almaktadır.

- Tarihî kaynakların ayrı bir kategorisini, Orta Çağ biyobibliyografya eserleri oluşturmaktadır. Bu eserlerde, birçok eseri günümüze ulaşmamış âlimler ve onların çalışmalarına dair değerli bilgiler yer almaktadır. Tarihî-biyografik

eserlerde yazarların öncelikli ilgisi kişilere (âlimler ve onların hayatlarına) yönelmişken, biyobibliyografik eserlerde odak, öncelikle kitaplara yönelmiştir.

- Orta Çağ tarihî-filolojik eserleri ve lügatler de Sâ mânîler dönemi tarih ve kültür tarihi için kıymetli bilgiler içermektedir. Bu kaynakların en önemlileri, Mahmud el-Kaşgarlı'nın (V/XI. yüzyıl) *Dîvânü Lugati't-Türk* ve Asadî Tûsî'nin (ö. 1072) *Ferheng-i Lugat-i Furs* adlı eserleridir.

- İslâm dininde mezhepler ve fırkalara dair eserler, Sâ mânîler dönemi Türkistan tarihi için önemli kaynaklardandır. Bu eserlerde verilen bilgiler, özellikle Mâverâünnehir ve Horasan'daki dinî durumun daha iyi anlaşılması ve tahlili açısından büyük önem arz etmektedir (819-1005).

- X-XI. yüzyıllarda Orta Çağ müelliflerinin edebî eserlerinde de Sâ mânîler dönemi Türkistan tarihine dair bazı bilgilere rastlanmaktadır. Bu tür eserler, genellikle efsanevî rivayetlere ve folklorik verilere dayansa da müstakil tarihî kaynak niteliği taşımamaktadır. Bununla birlikte, içerdiği veriler tarihî kaynaklarla karşılaştırma yapmak amacıyla tarih araştırmalarında yardımcı/alternatif kaynak olarak kullanılabilir.

- Erken İslâm döneminde Arapça olarak kaleme alınmış, özellikle Türklere dair birkaç eser vardır. Bu eserler, Abbâsî hilâfeti yönetim sisteminde ve özellikle Horasan ve Mâverâünnehir'de, Türklere atfedilen önemli rolü yansıtan kıymetli kaynaklardır; Sâ mânîler dönemine ilişkin bilgiler de içermektedir.

Kaynakça

Abu Bekr Abdullâh ibn Umar al-Balhî. *Fadâ'il-i Belh*. Önsöz ve bilimsel yorumlar: Ş. S. Kamoliddin. Eser hakkında bilgi ve Farsçadan çeviri: İ. Usmonov, Taşkent: Fan Ziyosi, 2023.

Abu Bekr Abdullah ibn Umar ibn Muhammed ibn Davud el-Va'iz el-Balhî. *Fadâ'il-i Belh*. Editör: Abd al-Hay Habibi. Tahran: Intişarat-i Bunyâd-i Farhang-i Îrân, 1350/1971.

Abu Bekr Abd Allah ibn Umar ibn Muhammed ibn Davud el-Va'iz el-Balhî. *Fadâ'il-i Belh*. Editör: 'Abd al-Hay Habibi. Tahran: Intişarat-i Bunyâd-i Farhang-i Îrân, 1350/1971.

Abu Bekr Abdullâh ibn Umar al-Balhî. *Fadâ'il-i Belh*. Önsöz ve bilimsel yorumlar: Ş. S. Kamoliddin. Eser hakkında bilgi ve Farsçadan çeviri: İ. Usmonov. Taşkent: Fan Ziyosi, 2023.

Abu Bekr Muhammed ibn Ca'far Nerşahî. *Buxoro Tarixi*. Farsçadan çeviri: A. Rasulev. Ed. A. Orinbojev. Taşkent: Shark Bayozi, 1993.

- Abu Bekr Muhammed ibn Ca'far en-Nerşahî. *Ta'rîh-i Buhara*. Yay. Mudarris Rizavi. Tahran, 1317/1939.
- Abu Bekr Muhammed ibn Ca'far en-Nerşahî. *Ta'rîh-i Buhara*. Hazırlayan: Apraba 'an al-Fârisiyya ve kadîma ve hakka kahkahu ve allaka 'alayhi Dr. Amin Abd al-Majid Badawi ve Nasr Allah Mubashshir at-Tirazî. El-Kahire: Dar al-Ma'arif bi-Mısır, 1385/1965.
- Abû Hâfıs Umar ibn Muḥammad an-Nasafî. *Al-Kand fi zikr ulama Samarkand*. Rkp. Biblioteka Suleymaniyya (İstanbul), Inv. № Turhan Valide 70, l. 1r–198r.
- Abu-l-Hasan al-Mas'udi. *Uyari ve Gözden Geçirme Kitabı*. Çev. V. M. Beylis. Yayın hazırlığı: T. M. Kalinina ve O. B. Bubenok. Moskova: Dmitry Pozharsky Üniversitesi, 2021.
- Abu'l-Fadl Beyhaqi. *The History of Beyhaqi: The History of Sultan Mas'ud of Ghazna, 1030–1041*; vol. 1: *Introduction and Translation of Years 421–423 A.H. (1030–1032 A.D.)*; vol. 2: *Translation of Years 424–432 A.H. (1032–1041 A.D.) and the History of Khwarazm*; vol. 3: *Commentary, Bibliography, and Index* / Translated with commentary by C. E. Bosworth, revised by Mohsen Ashtiani. Boston: Harvard University Press, octobre 2011.
- Abu-l-Faḍl Muḥammad ibn Abd al-Jalîl as-Samarkandî. *Muntakhab Kitâb al-Kand*. Rkp. Bibliothèque nationale de France, Inv. № Arabe 6284, l. 1v–75r.
- Abu'l-Kasim Ibn Haukal an-Nasibi. *Opus geographicum*. Ed. J. H. Kramers, edition tertia, BGA, pars 2. Lugduni Batavorum: E. J. Brill, 1967.
- Abu Manşur Abd al-Malik b. Muḥammad al-Tha'alibî. *Yatimat al-dahr fi maḥâsin ahl al-'aşr*. 4 cilt. Al-Qâhira: 1377-1378/1956-1957.
- Abu Manşur al-Tha'alibi. *Ajoyib ma'lumotlar*. Taqdimchi, tarjimon, izoh va ko'rsatkichlarni tuzuvchi I. Abdullayev. Toshkent: Abdullo Qodiriy, 1995.
- Abu Manşur al-Tha'alibi. *Yatimat ad-dahr fi maḥosin al-'aşr*. Taqdimchi, tarjimon va izohlar bilan I. Abdullaev. Toshkent: Fan, 1976.
- Abu Sa'd Abd al-Karim ibn Muḥammad as-Sam'ani al-Tamimi. *Muntakhab Mu'jam ash-Shuyûkh*. Ed. Muwaffaq ibn Abd Allah ibn Abd al-Qadir. Ar-Riyad, 1417/1996.
- Abu Sa'd 'Abd al-Karim ibn Muḥammad as-Sam'ani al-Tamimi. *At-Tahbir fi-l-Mu'jam al-Kabir*. 2 vols. Ed. Munira Naji Salim. Baghdad, 1395/1975.
- Abu Sa'd Abd al-Karim ibn Muḥammad as-Sam'ani. *Al-Ansab*. Ed. Abd ar-Raḥmân al-Mu'allimi al-Yamani. 12 vols. Bayrut: Muḥammad Amin Damaj, 1980-1981.
- Akramov A. M. "Seçilmiş Tarihler Kitabı ('Nusrat-nâme')nin Kısaltılmış Versiyonu". ONU. 5 (1964), 48-51.
- Akramov A. M. "Tavarîh-i Guzîde Nusrât-nâme elyazmasının Londra'da muhafaza edilen nüshası hakkında". *Şark'a Dair Materyaller* (1966), 24-32.
- Akramov, A. M. "Tavarîh-i Guzîde Nusrât-nâme'nin XV. yüzyıl ile XVI. yüzyıl başları Özbekistan tarihi için bir kaynak olarak [değeri]". ONU. (8) 1963, 54-59.
- Al-Masudi. *Kitab at-tanbih wa-l-ishraf*. Ed. M. J. de Goeje. BGA, pars 8. Lugduni Batavorum: E. J. Brill, 1894.

- Al-Masudi. *Kitâb at-Tanbih wa-l-Ishraft*ten alıntılar. Çev. S. Volin. *Türkmenler ve Türkmenistan Tarihi Üzerine Materyaller*. 1. Cilt. VII–XV. Yüzyıllar, Arap ve Fars Kaynakları. Moskova–Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yayınları, 1939.
- Al-Masudi. *Kitâb at-Tanbih wa-l-Ishraf. Sahra Altı Afrika'nın Antik ve Ortaçağ Etnoğrafya ve Tarih Kaynakları*. 1. Cilt. Arap kaynakları, VII–X yüzyıllar. Metin hazırlığı ve çeviri: L. E. Kübbel ve V. V. Matveev. Moskova–Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yayınları, 1960.
- Al-Mukaddasi'den “Ahsan at-Taqasim fi Ma'rifat al-Aqalim” Alıntılar. Çev. S. Volin. *Türkmenler ve Türkmenistan Tarihi Üzerine Materyaller*. 1. Cilt. VII–XV. Yüzyıllar Arap ve Fars Kaynakları. Moskova: Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yayınları, 1939.
- Al-Mukaddasi. *Ahsan at-Taqasim fi Ma'rifat al-Aqalim. Afrika'nın Güney Sahra Bölgelerinin Etnoğrafyası ve Tarihi Üzerine Eski ve Orta Çağ Kaynakları*. 2 Cilt. Arap Kaynakları, X–XII. Yüzyıllar. Metinlerin hazırlanması ve çev. V. V. Matveev ve L. E. Kubbelya. Moskova: Leningrad: Nauka, 1965.
- Al-Muqaddasi. *Description de l'oxidant Musulman*. Texte Arabe et traduction française avec um introduction, des notes et quatre index par Charles Pellat. Alger: Editions Carbonel, 1950.
- Al-Muqaddasi. *The Best Divisions for Knowledge of the Regions. A Translation of Ahsan al-Taqasim fi Ma'rifat al-Aqalim*. Translated by B. A. Collins. Reviewed by M. H. al-Tai. London, 1994.
- Al-Tha'alibi. *The Lata'if al-ma'arif, The Book of curious and entertaining information*. Translated with introduction and notes by C. E. Bosworth. Edinburgh: The University Press, 1968.
- Altın Orda Tarihi ile İlgili Belgeler. V. G. Tizengauzen çevirileriyle. Arapça eserlerden alıntılar. St. Petersburg, 1884.
- Arkoun M. Contribution à l'étude de l'humanisme arabe au I^e-Xe siècle: Miskawayh (320/325-421)-(932/936-1030) philosophe et historien. Paris, 1970.
- Azmul Fahimi Kamaruzaman, Norsaeidah Jamaludin, Ahmad Faathin Mohd Fadzil. “Ibn Al-Athir's Philosophy of History in Al-Kamil Fi Al-Tarikh”. *Asian Social Science*. 11/23 (2015), 28-34.
- Azad A. “The Fada'il-i Balkh and its place in Islamic Historiography”. *Journal of the British Institute of Persian Studies*. 50 (2012), 79-102.
- Azad, Arezou. *Sacred Landscape in Medieval Afghanistan: Revisiting the Fada'il-i Balkh* (Oxford Oriental Monographs, XXVI). Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Bartold, V. V. Gardizi'nin eseri *Zayn al-Akhbar*'dan bir alıntı. 1893–1894 yıllarında Türkistan'ya bilimsel amaçlı yapılan gezinin raporuna ek. *Soch*. 9 cilt. 8/23–62. Moskova: Nauka, 1973.
- Barthold W. “Gardizi”. *The Encyclopaedia of Islam*. 2. Cilt. Leiden: Brill, 1991.

- Baybulatova, L. F. “Tavarîh-i Guzîde-Nusrât-nâme’de İslamın rolünün yansıtılışı”. *Zolotoordynskoe obozrenie, Golden Horde Review*. 10/3 (2022), 601–611.
- Bosworth, C. E. “Gardîzî, Abû Sa’îd ‘Abd-al-Ḥayy”. *Encyclopaedia Iranica*. 10/3 (2000), 314–315.
- Bosworth, C. E. “Ebn Kordadbeh, Abu’l-Qasem ‘Obayd-Allah”. *Encyclopaedia Iranica*. 8/1 (1997), 37–38.
- Bosworth C. E. “An Alleged embassy from the emperor of China to the Amir Nasr ibn Ahmad: a contribution to Samanid military history”. *Yad-nama-ye Iraini-ye Minorsky*. Ed. by M. Minovi and I. Afshar. Tehran, 1969.
- Bowen H., Bosworth C. E. “Nizam al-Mulk”. *Encyclopaedia of Islam*. 2nd ed. 12/8, 69–73. Leiden: E. J. Brill, 1995.
- Buhara Vakfiyesi XIII. Yüzyıl. Faksimile, metin neşri, Arapça ve Farsçadan tercüme, giriş ve yorum: A. K. Arends, A. B. Halidov, O. D. Çehoviç (PPV – LII). Moskova: Nauka, 1979.
- Bulgakov, P. G. “İbn Hurdâzbih’in “Kitâb al-Masâlik wa’l-Mamâlik” eseri: metin incelemesi ve redaksiyonların tarihlendirilmesi”. *Filistin Araştırmaları Dergisi* 3 (66). Moskova–Leningrad, 1958.
- Compendium libri Kitab al-boldan auctore Ibn al-Fakih al-Hamadani. Ed. M. J. de Goeje. BGA, pars 5. Lugduni Batavorum: E. J. Brill, 1885.
- Czeglédý K. “Gardizi on the History of Central Asia (746–780 A.D.)”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. 27/3 (1973), 257–267.
- Çehoviç, O. D. “Özbekistan Tarihine Ait Yeni Bir Belge Koleksiyonu”. *SSCB Bilimler Akademisi Tarih Notları*. 36/263–268. Sor. ed. B. D. Grekov. Moskova: SSCB Bilimler Akademisi Yayınları, 1951.
- Çehoviç, O. D. “1914 Yılı Köylü Yükümlülükleri: İsmâ’îl Samânî’nin Sözde Belgesine Dayalı Olarak”. *SSCB Bilimler Akademisi Tarih Notları*. 33/259–270. Sor. ed. B. D. Grekov. Moskova: SSCB Bilimler Akademisi Yayınları, 1950.
- Dmitrieva L. V. A. M. Muginov ve S. N. Muratov. *Asya Halkları Enstitüsü’ndeki Türkçe Elyazmalarının Tasviri. I: Tarih*. Moskova, 1965.
- Descriptio Imperii Moslemici auctore... Schamso’d-din Abu Abdallah Mohammed ibn Ahmed ibn Abi Bakr al-Banna al-Basshari al-Mokaddasi. Ed. M. J. de Goeje. BGA, pars 3. Lugduni Batavorum: E. J. Brill, 1872.
- Ebû’l-Fazl Beyhâkî. *Mas’ûd Tarihi*. Çev. A. K. Arends. Taşkent: Özbekistan SSR Bilimler Akademisi Yayını, 1962.
- Ebû’l-Fazl Beyhâkî. *Mas’ûd Tarihi (1030–1041)*. Farsçadan çeviri, önsöz, yorumlar ve ekler: A. K. Arends. 2. baskı. Moskova: Nauka, 1969.
- Ebû’l-Hüseyn Ahmed b. ez-Zübeyr el-Kâdî er-Râşid. *Kitâb az-Zahâ’ir ve’t-Tuhaf*. Nşr. Muhammed Hâmidullah. Kuveyt, 1959.
- Ebuş-Şerif Nasih ibn Zafar ibn Sa’ad el-Münşî. *Tercüme-i Târîh-i Yeminî*. Tahran, 1272.

- Ebu Nasr el-Utbi. *Kitâb al-Yamini'den Seçmeler*. Çev. S. L. Volin. *Türkmenler ve Türkmenistan Tarihi Materyalleri*. 1. Cilt. 223-227. VII-XV yy. Arap ve Fars Kaynakları. Moskova-Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yayınları, 1939.
- [Ebn Haukal] *The Oriental Geography of Ebn Haukal, an Arabian traveller of the tenth century*. Translated from a Manuscript in his own Possession, collated with one preserved in the Library of Eton College, by W. Ouseley. London, 1800.
- El-Manîni. *El-Fetḥ al-Vahbî 'alâ Târîh Ebu Nasr el-Utbî*. Kahire, 1286.
- El-Utbi. *Târîh-i Yamini'den Seçmeler*. Farsçadan çev. M. A. Salâheddinova. *Orta ve Türkistan Tarihi Materyalleri*, X – XIX yy. Taşkent: Fan, 1988.
- Françoise Micheau. "Ibn al-Athîr". *Medieval Muslim Historians and the Franks in the Levant*. 52-83. Ed. Alex Mallett. Leiden: Brill, 2014.
- Frye R. N. *The History of Bukhara*. Arapça orijinalin Farsça özetinden İngilizce çeviri Cambridge: Mass., 1954.
- Galkina, E. S. "Arap coğrafya literatüründe "Türkler Üzerine" döngüsünde Doğu Avrupa etnik grupları". *Rossica Antiqua* (2010), 1/54-98. http://history.spbu.ru/userfiles/RA_Etnosy_2010_1.pdf
- Gardizi. *Zayn al-Akhbar*. Çev. editörlüğünde A. A. Romaskeviç. *Materyaller: Türkmenistan ve Türkmenlerin Tarihi*. 1. Cilt. 227-233. VII-XV yy. Arap ve Fars Kaynakları. Moskova-Leningrad: AN SSCB Yayınları, 1939.
- Gardizi, Abu Sa'îd. *Zayn al-Akhbar. Süslenmiş Haberler. Horasan Tarihi Bölümü*. Farsçadan çeviri: A. K. Arends. Giriş, yorumlar ve dizinler: L. M. Epifanova. Taşkent: Fan, 1991.
- Gardizi, Abd al-Hayy. *Zayn al-Akhbar*. Ed. by Mirza Muhammad Qazvini. Tahran, 1315/1936.
- Gardizi, Abd al-Hayy. *Zayn al-Akhbar*. Ed. by Said Nafisi, Tahran, 1334/1955.
- Gardizi, Abd al-Hayy. *Zayn al-Akhbar*. Ed. by Abd al-Hayy Habibi, Tahran, 1347/1968.
- Göckenjan H. Zimonyi I. *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter: die Ğayhani-Tradition (Ibn Rusta, Gardizi, Hudud al-Alam, al-Bakri und al-Marwazi)*. Wiesbaden, 2001.
- Halifelik Tarihi Hakkında Seçmeler*. Der. ve çev. L. İ. Nadiradze. 166-184. Moskova: Moskova Devlet Üniversitesi Yayınları, 1968.
- Hvolson, D. A. *Abu-Âli Ahmed b. Ömer İbn-Dastâ'nın Hazarlar, Burtaslar, Bulgarlar, Macarlar, Slavlar ve Ruslar Hakkında Bilgileri*. St. Petersburg: İmparatorluk Bilimler Akademisi Matbaası, 1869.
- Hudayberganov, R. "Eşkâl al-Âlam'ın yazarlık sorunu üzerine". *Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Haberleri. Tarih, Felsefe ve Hukuk Serisi* (2014), 1/95-101.
- İbn el-Asir. *al-Kamil fi-t-tarih'ten alıntılar*. Arapçadan çev. İ. N. Lemanov ve S. Volin. *Türkmen ve Türkmenistan Tarihi Üzerine Materyaller*. 1. Cilt. 358-409. VII-XV yy. Arap ve Fars Kaynakları. Moskova-Leningrad: AN SSCB Yayınları, 1939.

- İbn el-Asir. *Ta'rih al-Kamil*'den Azerbaycan tarihi üzerine materyaller. Arapçadan çev. P. Juze. Bakü, 1940.
- İbn el-Asir. *al-Kamil fi-t-tarih*'ten alıntılar. Arapçadan çev. K. B. Starkova. *Kırgızlar ve Kırgızistan Tarihi Üzerine Materyaller*. 1. Cilt. Moskova, 1973.
- İbn el-Asir. *Kitab al-Kamil fi-t-tarih*'ten alıntılar. Arapçadan çev. B. Vahabova. *Orta ve Merkezi Asya Tarihi Üzerine Materyaller*. X–XIX yy. Taşkent: Fan, 1988.
- İbn el-Fakîh. *Ahbâr al-Buldân*. Giriş, Arapçadan çev. metin neşri ve yorumlar: A. S. Camkoçyan. Erivan: Ermenistan SSC Bilimler Akademisi Yayınları, 1979.
- İbn el-Esîr. *El-Kâmil fi't-Tarih*. *Tarihin Tam Derlemesi / Arapçadan çeviri*, notlar ve yorumlar: P. G. Bulgakov. Çeviri, not ve yorumlara eklemeler, giriş ve dizinler: Ş. S. Kamoliddin. Taşkent: Özbekistan, 2006.
- İbn el-Fakîh el-Hamedânî. *Kitâb al-Buldân*. *Sahra Altı Afrika'nın Antik ve Ortaçağ Etnoğrafya ve Tarih Kaynakları*. 1. Cilt. VII–X. Yüzyıl Arap Kaynakları. Metin hazırlığı ve çev. L. E. Kübbel ve V. V. Matveev. Moskova–Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yayınları, 1960.
- İbn el-Fakîh. *Kitâb Ahbâr al-Buldân*'dan alıntılar. Çev. S. Volin. *Türkmenler ve Türkmenistan Tarihi Üzerine Materyaller*. 1. Cilt. VII–XV. Yüzyıllar. Arap ve Fars Kaynakları. Moskova–Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yayınları, 1939.
- İbn el-Fakîh. *Türklere Dair Söz*. Arapçadan çev. F. M. Asadov. Bakü: Elm, 1993.
- İbn el-Fakîh, Ebû Bakr Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hamedânî. Meşhed yazmasının Bağdat bölümünün faksimilesi. Ts'kitishvili, O. V. Editörü. *Bağdat Şehrinin Tarihine Dair*. Tiflis: Metsniereba, 1968, 183 s. + 82 s. fak.
- İbn Havkal. Kısa redaksiyon. *Sahra Altı Afrika'nın Antik ve Ortaçağ Etnoğrafya ve Tarih Kaynakları*. 2. Cilt. Arap Kaynakları, X–XII. Yüzyıllar. Metin hazırlığı ve çev. V. V. Matveev ve L. E. Kübbel. Moskova–Leningrad: Nauka, 1965.
- İbn Havkal. *Kitâb al-Masâlik wa-l-Mamâlik*'ten alıntılar. Çev. S. Volin. *Türkmenler ve Türkmenistan Tarihi Üzerine Materyaller*. 1. Cilt. VII–XV. Yüzyıllar, Arap ve Fars Kaynakları. Moskova–Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yayınları, 1939.
- İbn Havkal. *Kitâb Sûrat al-Ard*, *Sahra Altı Afrika'nın Antik ve Ortaçağ Etnoğrafya ve Tarih Kaynakları*. 2. Cilt. Arap Kaynakları, X–XII Yüzyıllar. Metin hazırlığı ve çev. V. V. Matveev ve L. E. Kübbel. Moskova–Leningrad: Nauka, 1965.
- İbn Havkal. *Kitâb Sûrat al-Ard*'ten alıntılar. Arapçadan çev. O. B. Frolova. *Orta ve Türkistan Tarihi Materyalleri*. X–XIX Yüzyıllar. Taşkent: Fan, 1988.
- Ibn Hawqal Muhammad ibn Ali al-Nasibi, Abu-l-Qasim. *La Configuration de la Terre*. Trad. de l'arabe et introd. J. H. Kramers, G. Wiet, Preface de Andre Miquel. Tome I-II. Paris: Maisonneuve, 2001.
- İbn Havkal. *Sûrat al-Ard*. Arapçadan çev. ve açıklamalar: Ş. S. Kamoliddin. Taşkent: Özbekistan Milli Ansiklopedisi Devlet Bilim Yayınları, 2011.

- İbn Miskaveyh. *Halkların Tecrübeleri Kitabı*: Ruhî ve Eğitici Yayın. Çev. L. İ. Nadiradze. Moskova: Direct-Media, 2010.
- İbn Rüste. *Kitâb al-A'lâk an-Nafîsa*'dan alıntılar. Çev. S. Volin. *Türkmenler ve Türkmenistan Tarihi Üzerine Materyaller*. 1. Cilt. VII–XV. Yüzyıllar. Arap ve Fars Kaynakları. Moskova–Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yayınları, 1939.
- İbn Rüste. *Kitâb al-A'lâk an-Nafîsa, Sahra Altı Afrika'nın Antik ve Ortaçağ Etnoğrafya ve Tarih Kaynakları*. 1. Cilt. VII–X. Yüzyıl Arap Kaynakları. Metin hazırlığı ve çev. L. E. Kübbel ve V. V. Matveev. Moskova–Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yayınları, 1960.
- Izvelecheniya iz *Kitâb al-Ansab* Abu Sa'da as-Sam'ani. Pervod S. Volina. In *Materialy po istorii turkmen i Turkmenii. Tom 1. VII–XV vv. Arabskiye i persidskiye istochniki*. 325–343. Moskva: Leningrad: Izdatel'stvo AN SSSR, 1939.
- Kalinina, T. M. "X. yüzyıl Arap bilgini al-Mas'udi'nin *Kitâb at-Tanbih wa-l-Ishraf*". *Rusya Beşeri Bilimler Vakfı Bülteni* (2001), 1/14-21.
- Kamoliddin, Ş. S. *Abu Sa'd Abd al-Karim as-Sam'anii i ego trud "Kitab al-Ansab": Vazhnyy istochnik po istorii i istorii kul'tury Sredney Azii*. Saarbrücken: LAP, 2018.
- Kamoliddin, Ş. S. *Buhara'daki İsmâil Samânî Türbesine Dair Yeni Veriler Soğd Derlemeleri*. Sor. 3/7-12. ed. Ş. S. Kamoliddin. Saarbrücken: LAP, 2016.
- Kamoliddin, Ş. S. İbn Havkal ve eseri *Sûrat al-Ard*. 1. Cilt (*Yeryüzü Manzarası. Cürcan. Hazar Denizi*). Saarbrücken: LAP, 2017;
- Kamoliddin, Ş. S. İbn Havkal ve eseri *Sûrat al-Ard*. 2. Cilt (*Horasan*). Saarbrücken: LAP, 2018.
- Kamoliddin, Ş. S. İbn Havkal ve eseri *Sûrat al-Ard*. 3. Cilt (*Mavera' an-Nahr*). Saarbrücken: LAP, 2021.
- Kamoliddin, Ş. S., Musametov, B. *İsmâ'il Samânî'nin Soyundan Gelenlerin Vakfiyeleri: Metin, Tercüme, Yorumlar*. Saarbrücken: LAP, 2017.
- Kamoliddin, Ş. S., Musametov, B. E. *İsmâ'il Samânî'nin Soyundan Gelenlerin Vakfiyeleri*. Taşkent: Fan Ziyosi, 2024.
- Kamoliddin, Ş. S. *Kitâb al-Ansab* Abû Sa'd 'Abdalkarîm ibn Muḥammad as-Sam'ânî kak istochnik po istorii i istorii kul'tury Sredney Azii. Ed. P. G. Bulgakov. Tashkent: Fan, 1993.
- Kamoliddin, Ş. S. *Novyy istochnik po istoricheskoy geografii Sredney Azii: Noveyshkiye issledovaniya sochineriya "al-Kand fi zikr 'ulama' Samarkand" Abu Hafis 'Umar ibn Muhammad an-Nasafi*. Saarbrücken: LAP, 2014.
- Kamoliddin Ş. S. "İsmail Samaniy soyundan olanlar: Bir vakfiye tarihi". *Oyina* haber portalı. 19 Nisan 2024. erişim: <https://oyina.uz/kiril/article/2652>.
- Kamoliddin Ş. S. *Samânîler: IX–X. Yüzyıllarda Özbekistan Devlet Tarihinden*. Saarbrücken: LAP, 2012.

- Kamoliddin, Ş. S. *Svedeniya "Kitab al-Ansab" Abu Sa'da as-Sam'ani / Perevod s arabskoho i kommentarii*. In *Materialy po etnogenezu i etnicheskoy istorii tyurkskikh narodov Tsentral'noy Azii*. 63–89. Toshkent, 2003.
- Kamoliddin, Ş. S. *Toharistan'dan Yeni Arapça Belgeler (MS VIII. yüzyılın üçüncü çeyreği)*. *Metin, Tercüme, Yorumlar*. Saarbrücken: Lambert Academic Publishing, 2012.
- Khan G. Arabic documents from early Islamic Khurasan (Studies in the Khalili Collection, vol. V). London: The Nour Foundation in association with Azimuth Editions, 2007.
- Kitab al-Jamini*. Historical Memoirs of the Amir Sabuktigin and the Sultan Mahmud of Ghazna... Translated from the Persian... by J. Reynolds. London, 1858.
- Kraçkovskaya, V. A., Kraçkovskiy, İ. Yu. *Türkistan'dan En Eski Arapça Belge. Soğd Derlemeleri: Tacik SSC'deki Mug Dağı'nda Bulunan Soğd Dili ve Kültürü Anıtları Üzerine Makaleler Derlemesi*. Leningrad, 1934.
- Kraçkovskiy, İ. Yu. *İbn-Miskeveyh'in Tarih Eserininin 5. Cildine Ait Yeni El Yazması. Bilimler Akademisi Haberleri*. Seri 6 (1916), 10/7, 539-546.
- Kitâb Zainu'l-Akhabâr*. Composed by Abu Sa'id... Gardizi, yaklaşık 440. Ed. by Muhammad Nazim. Berlin-Stieglitz, 1928.
- Latoifo l-moarif, auctore Abu Mansur Abdolmalik ibn Mohammad ibn Isma'il at-Tha'alibi. Ed. by P. de Jong. Lugduni Batavorum: E. J. Brill, 1867.
- L'arte della politica: Lo specchio del principe nella Persia dell' XI secolo*. Tr. Maurizio Pistoso, Milan, 1999.
- Maçoudi. *Le livre de l'avertissement et de la revision*, trad. Par B. Carra de Vaux. Paris, 1897.
- Martínez, A. P. *Gardizi's Two Chapters on the Turks*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1982.
- Mehamadiev, E. A. "IX. yüzyıl Arap coğrafyacısı İbn Hurdâzbih ve VIII.–IX. yüzyılın ilk yarısında Bizans İmparatorluğu'nun askeri teşkilatı: Bizans thema sisteminin oluşum sorunları". *Perm Üniversitesi Bülteni* (2015), 4 (31), 160-171.
- Mehdi Masoudi Ashtiyani et. al. A Comparative Study of Hobbes and Nizam Al Mulk Tusi on the Idea of Authoritarian State, in: *Revista de la Universidad del Zulia*. 3ª época. Año 12 N° 35 (2021), 550-571.
- Minorsky V. "Gardizi on India". *BSOAS*. 12 (1948), 625-640.
- Mişin, D. E. "Câihânî ve Kitâb al-Masâlik wa'l-Mamâlik". *Doğu (Oriens) Afro-Azya Toplulukları: Tarih ve Günümüz* (2009), 1/33-45.
- Mişin, D. E. "Câihânî traktatını kim yazdı? *Antik ve Orta Çağ'da Doğu Avrupa: V. T. Paşuto Anısına XV. Okumalar (Moskova, 15–17 Nisan 2003): Konferans Materyalleri*". 15. Cilt. Sorumlu editör: E. A. Melnikova. Moskova: Rusya Bilimler Akademisi, Evrensel Tarih Enstitüsü, 2003.
- Miskaveyhî'nin X–XI. yüzyıllarda Arap kaynaklarından Eski Rusya Hakkındaki Bilgileri ve Onun Takipçisi. Çev. A. V. Florovski. *Seminarium Kondakovianum*. 1. Cilt. Prag, 1927.

- Mohammed Nershakhy. Description topographique et historique de Boukhara. Suivie de texts relatifs a la Transoxiane. Texte Persan publie par Charles Schefer. Paris: Ernest Leroux, 1892.
- Muhammed Nerşahî. *Buhara Tarihi*. Farsçadan çev. N. Lıkoshin. Ed. V. V. Bartold. Taşkent, 1897.
- Muhammed en-Nerşahî. *Ta'rîh-i Buhara*. Giriş yazısı: D. Yu. Yusupova. Çev., yorum ve notlar: Ş. S. Kamoliddin. Arkeolojik ve topoğrafik yorum: E. G. Nekrasova. Taşkent: SMI ASIA, 2011.
- Mustakimov, I. A. "Tavarîh-i Guzîde-Nusrât-nâme'de bazı Cuci oğullarının mülklerine dair bilgiler". *Türkologičeskij sbornik 2009–2010: Avrasya'nın Türk Halkları Antikçağ ve Ortaçağ'da*. 228–248. Moskova: Vostočnaya literatura, 2011.
- Musametov, B. E. "İsmâil Somonî Vakfiyesi-Tarihî Bir Belge Olarak". *Yüksek Lisans Tezi*. Taşkent: Taşdsşi, 2011.
- Musametov, B. E. "İsmâ'ül Samânî'nin Vakıf Arazileri". *Soğd Derlemeleri*. 3. Cilt. Sor. ed. Ş. S. Kamoliddin. Saarbrücken: LAP, 2016.
- Najm ad-Dîn 'Umar ibn Muḥammad ibn Aḥmad an-Nasafî. *Al-Kand fi zikr 'ulama' Samarkand*. Ed. Muḥammad Nazar al-Faryâbî. al-Madîna: Maktabat al-Kausar, 1412/1991.
- Najm ad-Dîn 'Umar ibn Muḥammad ibn Aḥmad an-Nasafî. *Al-Kand fi zikr 'ulama' Samarkand*. Ed. Yûsuf al-Hâdî. Tehrân: Âyina-i Mirâs (Mir'at at-turâs), 1378/1420/1999.
- Nizâm al-Mülk. *Siyosatnoma*. Farsçadan çev. Ş. Vohidov. Taşkent, 2015.
- Nizam al-Mulk. *The Book of Government or Rules for Kings: The Siyar al-Muluk or Siyasat-nama of Nizam al-Mulk*. Translated from the Persian by Hubert Darke. Routledge, 2002.
- Novoseltsev, A. P. "IX. yüzyıl Arap coğrafyacısı İbn Hurdâzbih hakkında: Doğu Avrupa". *Feodalizm Tarihi ve Historiografisi Üzerine Araştırmalar*. Moskova, 1982.
- Kalinina, T. M. "IX. yüzyılda Doğu Avrupa ticaret yolları (İbn Hurdâzbih ve İbn el-Fakîh verilerine göre)". *SSCB Tarihi* (1986), 4/68-82.
- Radtke, Berndt. *Theologen und Mystiker in Hurasan und Transoxanien*. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 1986.
- Radtke Berndt. "Hürasan ve Transoksanya'da Âlimler ve Mistikler". *Türkistan'da Tasavvuf (Yabancı Araştırmalar): Fritz Mayer (1912–1998) Anısına Makaleler Dergisi* (St. Petersburg, 2001), 40-76.
- Rafiqul Islam Md. "Statesmanship of Nizam Al-Mulk and His Political Thought: An Exploration". *Journal of creative writing* (2020) 4/1, 1-19.
- Rieu Ch. *Catalogue of the turkish Manuscripts in the British Museum*. London, 1888.
- Rizwan Ali Rizvi S. *Nizam al-Mulk Tusi, his Contribution to Statecraft, Political Theory and the Art of Government*. Lahore: Sh. Muhammad Ashraf, 1978.
- Saidcan, M. *Buhara Şehri ve Eski Binaları, Ma'orif va o'qitguvchi*, 1927.

- Sabitov J. M. "Tavarîh-i Guzîde-i Nusrât-nâme ve Bahr al-Asrâr: Cuci oğullarının seçerelerine dair verilerin karşılaştırmalı analizi". *Batı Kazakistan Tarih ve Arkeoloji Meseleleri*. 3 (2012), 133-136.
- Sabitov J. M. "Tavarîh-i Guzîde-i Nusrât-nâme'nin Cuci oğullarının seçeresine dair bir kaynak olarak önemi". *Altın Orda Medeniyeti*. 2 (2009), 108-116.
- Schefer, Charles. *Chrestomatie Persane*. T. I-II (Paris, 1883). 1/65-103.
- Schmidt, A. E. *İbn-Miskeveyh'in Evrensel Tarih Eserinin 3. Cildi El Yazması*. Özbekistan SSC Devlet Halk Kütüphanesi Yayınları. 1. Cilt. Taşkent, 1936.
- Sezgin F. *Geschichte des Arabischen schrifttums*. 10 cilt. 1/195-196. Leiden: E. J. Brill, 1967-1975.
- Siasset namèh, *Traité de gouvnrnement composé pour le sultan Melik Shah par le vizir Nazam oul-Moulk*. Text Persan édité par Charles Schefer. Paris: Ernest Leroux, 1891.
- Siâsat-nâma aw Siar al-moluk*. Çev. Yusof Hösayn Bakkâr. Doha, 1987.
- Siyasetname*. Çev. Mehmet Altay Köymen. İstanbul, 2010.
- Siyâset-nâme (ma'a ta'likât). Mlf. Hoca Nizâm al-Mülk Tûsî. Farsça'dan tam yeterlik derecesi sınavı için. İlahabad, 1931.
- Siyasatnama: Gedanken und Geschichten*. Çev. Karl Emil Schabinger. Freiburg im Breisgau, 1960.
- Siasset namèh, *Traité de gouvnrnement composé pour le sultan Melik Shah par le vizir Nazam oul-Moulk*. Traduit par Charles Schefer. Paris: Ernest Leroux, 1893.
- Siyâset-nâme. XI. yüzyıl veziri Nizâm al-Mülk'ün devlet idaresi kitabı. Çev., eserin incelenmesine giriş ve notlar B. N. Zakhoder. Moskova; Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yayınları, 1949.
- Siyâset-nâme: Devlet yönetimi kitabı. Çev. B. Gafurov. Duşanbe, 1998.
- Shuster, B. Ya. "İbn-Miskeveyh'in Evrensel Tarih Eserinin 6. Cildi: Geç Halîfelik Döneminde Sosyal İlişkiler Kaynağı Olarak". *Asya Halkları Enstitüsü Kısa Bildirileri*. 1961, 47/82-88.
- Smirnova, O. İ. "Türkistan'daki Arap Fetihleri Tarihinden: 712 Yılında Arap Komutan Kuteybe ile Soğd Kralı Gurak Arasında Yapılan Antlaşma". *Sovyet Şarkiyatı*. 1957, 2/119-134.
- Stasov V. V. *Bazı Bizans, Bulgar, Rus, Çağatay ve Fars Elyazmalarının Minyatürleri: Albüm*. St. Petersburg, 1902.
- Tavarîh-i Guzîde Nusrât-nâme*. Araştırma, kritik metin, açıklamalı içerik ve özet tablolar. Der. A. M. Akramov. Taşkent: Fan, 1967.
- Tavarîh-i Guzîde-i Nusrât-nâme*. Özbekçeden çeviri V. P. Yudin. XV-XVIII. Yüzyıl Kazak Hanlıkları Tarihi Materyalleri (Fars ve Türkçe eserlerden alıntılar). 9-43. Alma-Ata: Nauka, 1969.
- The Concluding Portion of the Experiences of the Nations by Miskawayhi. 2 volumes. Vol. 1. Arabic text H. F. Amedroz; Vol. 2. Transl. from the Arabic by D. S. Margoliouth. The

- Eclipse of the Abbasid Caliphate: Original Chronicles of the Fourth Islamic Century. Ed., transl. and elucidated by H. F. Amedroz and D. S. Margoliouth. Oxford, 1920, 1921.
- The Kitab al-Ansab by Abd al-Karim ibn Muhammed al-Sam'ani. Reproduced in facsimile from the Ms. in the Br. Mus. Add. 23.355 with an introduction by D. S. Margoliouth. Leiden- London, 1912 (GMS XX).
- The Ornament of Histories: A History of Eastern Islamic Lands AD 650-1041. The Persian text of Abu Sa'id 'Abd al-Hayy Gardizi / Translated and edited by C. E. Bosworth. London: Bloomsbury Publishing, 2011 (The British Institute of Persian Studies).
- The Tajârîb al-Umam or History of Ibn Miskwayh... Ed. by L. Caetani. Leiden, 1909-1917.
- The Tarikh-i Baihaki, containing the life of Masaud, son of sultan Mahmud of Ghaznin... Ed. by W. N. Morley. Calcutta, 1861-1862 (Bibliotheca Indica).
- Usanova, M. "İsmâil Somonî Vakfiyesi". *Şarkşinaslık*. Taşkent: Fan, 1995.
- Validov, A. Z. "İbn el-Fakîh'in Meşhed yazması". *Rusya Bilimler Akademisi Bildirileri*. 1924, 237-248.
- Velihanova, N. "İbn Hurdâzbih'in "Kitâb al-Masâlik wa'l-Mamâlik" adlı eserine göre ar-Razânî tüccarlarının Rus ve Yahudi tüccarlar üzerindeki ticaret yolları". *Orta Çağ'da Yakın ve Orta Doğu'da Mal ve Para İlişkileri*. Moskova: Nauka, 1979.
- Viae et Regna Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu'l Kasim Ibn Haukal. Ed. M. J. de Goeje. BGA, pars 2. Lugduni Batavorum: E. J. Brill, 1873.
- Yakubovskiy, A. Yu. *İbn-Miskeveyh'in 322 H./943-944 Yılında Rusların Barda Seferi Hakkındaki Anlatısı, Bizans Zamanları*. Leningrad, 1926.
- Zhi guo ce*. Çev. Qi Lan and Xuya Xu. Kunming, 2002.

TÜRKİSTAN'DA TARİH KAYNAKLARI VE TARİHYAZIMI

Editörler: Osman Aydınlı & Abdulkadir Macit & Zebiniso Kemal (Kamalova)

Elinizde bulunan kitap, İslam öncesi dönemden 20. yy.'a kadar olan zaman aralığında Türkistan'da bulunan tarihçileri, tarih kaynaklarını ve tarihyazımını inceleyen bir çalışmadır. Türkistan'a dair olan bu eser, ele alınan görece uzun ve alt dönemlere ayrılan asırlara ilişkin ağırlıklı olarak eleştirel bir bibliyografya ve belirli ölçüde tarihyazımı tartışmalarını da içeriyor.

Bu amaçla kitapta, İslam Öncesi Türkistan'da Batı Köktükler, Soğdular; İslamî Dönem Türkistan'da Samaniler, Moğollar ve Çağatay Hanlığı, Timurlular, Ebulhayrılar (Şeybânî Özbekler), Astrahanîler, Mangıtlar, Hive Hanlığı, Hokand Hanlığı dönemleri başlıklarında Türkistan tarih yazıcılığının doğuşu ve gelişimi, yerel hanedanlıkların hakimiyetlerini tesis etmede tarihi kullanmaları, İslam coğrafyacıları gözünde Türkistan, Maveraünnehir'i Ziyaret Eden Önemli Seyyahlar ve Seyahatnâmeler, İslam kaynakları hazinesi mesabesinde olan Özbekistan Bilimler Akademisi Al-Biruni Şarkiyat Enstitüsü'ndeki yazma eserler ve mümkün olduğunca tarihyazım yaklaşımları ve tartışmaları izah edilmiştir.

Kitapta Türkistan'ın dönemlerinden her birinin kaynakları, o dönemde ihtisaslaşmış ve çeşitli eserler vermiş tarihçiler tarafından incelenmiştir. Alana yeni giren öğrenciler, özellikle lisansüstü düzeyde olanlar kadar alanın uzmanları için de faydalı olacak bu eser, konunun ilgililerine her bir dönemin tarih kaynaklarına dair bilgi ve analiz imkanı sunmakta ve dönemler arasında tarih kaynaklarının ve tarihyazım dinamiklerinin, perspektiflerinin ve elbette kaynak türlerinin nasıl değiştiğini yahut devamlılık arz ettiğini görme imkanı sunmaktadır.

noktayayin.com

FiKİR

